

ReveilLiberaalReveilLiberaalReveil
beraalReveilLiberaalReveilLiberaal
ReveilLiberaalReveilLiberaalReveil
eraalReveilLiberaalReveilLiberaal

Amerika's revolutionaire buitenlandpolitiek

ReveilLiberaalReveilLiberaalReveilLi
aalReveilLiberaalReveilLiberaalRe
ReveilLiberaalReveilLiberaalReveilLi

Liberaal innovatiebeleid

ReveilLiberaalReveilLiberaalReveilLi
beraalReveilLiberaalReveilLiberaalRe
ReveilLiberaalReveilLiberaalReveilLi

Waarden-vol liberalisme

ReveilLiberaalReveilLiberaalReveilLi
beraalReveilLiberaalReveilLiberaalRe
ReveilLiberaalReveilLiberaalReveilLi

INHOUDSOPGAVE

Column

Het kiesstelsel is in handen van opiniepeilers en media

Uri Rosenthal

77

Amerika is Franser dan het lijkt

Peter Olsthoorn en Maarten Rothman

79

Alleen Groot-Brittannië biedt Nederland houvast in de nieuwe wereldorde

Jeroen Bult

84

'Eurosclerose': het taaie ongerief

Hans Labohm

90

Een liberaal innovatiebeleid. Lessen uit Finland en Ierland

Cees van Beers

94

Werken aan waarden

Sabine Bierens

101

Culturele diversiteit als geraamte van het nieuwe Europese verdrag

Marieke Sanders - Ten Holte

106

Kosmopolitisch multiculturalisme

Bespreking van Paul Cliteur, Moderne Papoea's. Dilemma's van een multiculturele samenleving

Heleen Dupuis

112

Liberaal vooruitgangspessimisme

Bespreking van John Gray, Strohonden. Gedachten over mensen en andere dieren

Mathieu Andriessen

114

Kortom

Quo Vadis, VVD?

Ad van Herk

OZB past prima in liberaal gedachtengoed

Albert Stevens, Erica Vis, Tjerk Medemblik en Auke Leen

117-119

LIBERAAL REVEIL IS EEN UITGAVE VAN DE

PROF.MR. B.M. TELDERSSTICHTING

KERNREDACTIE

prof.dr. U. Rosenthal (voorzitter)

drs. M. Andriessen (eindredacteur)

E.R.M. Balemans

mw. prof.dr. H.M. Dupuis

drs. H.H.J. Labohm

drs. P.G.C. van Schie

mr.dr.s. S.E. van Tuyll van Serooskerken

ALGEMENE REDACTIE

prof.mr.dr. P.B. Cliteur

drs. D.J.D. Dees

mw. drs. M. Molenaar

T.P. Monkhorst

dr. M. Visser

prof. H.J.L. Vonhoff

dr. T. Zwart

BESTUUR

mw.mr. L.J. Griffith (voorzitter)

mr. J.H.C. van Zanen (penningmeester/secretaris)

REDACTIEADRES

Koninginnegracht 55a

2514 AE Den Haag

telefoon: 070-3631948; fax: 070-3631951

e-mail: LiberaalReveil@teldersstichting.nl

website: www.teldersstichting.nl

ABONNEMENTENADMINISTRATIE

Koninginnegracht 55A

2514 AE Den Haag

telefoon: 070-3631948

fax: 070-3631951

info@teldersstichting.nl

ABONNEMENTEN

De abonnementsprijs (6 nummers) bedraagt € 27,23 per jaar. Voor jongeren onder de 27 jaar is de prijs € 18,15. Losse nummers kosten € 4,30. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij het abonnement vóór 1 december bij de abonnementenadministratie is opgezegd.

TECHNISCHE VERWERKING

mw. M. Günther

DRUK

Drukkerij Stimuka

ADVERTENTIE TARIEFEN

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar

De auteursrechten liggen bij de uitgever

ISSN 0167-0883

HET KIESSTELSEL IS IN HANDEN VAN DE OPINIEPEILERS EN MEDIA

URI ROSENTHAL

Nederland koestert het systeem van evenredige vertegenwoordiging. Dat systeem stamt uit de tijd dat de stabiliteit in ons verzuilde land verzekerd moest worden door protestanten, katholieken, socialisten en liberalen te geven wat hen numeriek toekwam. De evenredige vertegenwoordiging bleef niet beperkt tot de vertegenwoordigende lichamen. Ze gold ook voor de hoge colleges van staat, adviesraden, ambtelijke posities en functies in maatschappelijke organisaties.

Voor allerlei kleinere politieke stromingen heeft de evenredige vertegenwoordiging lange tijd uitstekend gewerkt. Kleine maatschappelijke en politieke stromingen konden zonder al teveel obstakels een politieke partij oprichten. Die partijen voerden campagnes in zaaltjes en op straat, verzamelden op de verkiezingsdag door het hele land heen hun stemmen en zonden dan hun afgevaardigden naar de Tweede Kamer.

Maar is dit in onze tijd niet een karikatuur van de werkelijkheid? Formeel wordt kleine politieke partijen in de campagneperiode geen strobreed in de weg gelegd om de aandacht van de kiezers te trekken. Maar feitelijk hebben ze nauwelijks toegang tot een van de allerbelangrijkste machtskanalen: de massamedia, in het bijzonder de televisie. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van januari dit jaar werd slechts een beperkt aantal partijen - de zes grootste in de peilingen - tot de cruciale lijsttrekkersdebatten toegelaten. Dat gebeurde ogenschijnlijk op objectieve gronden, maar het werkte wel buitengewoon willekeurig door. Bij het lijsttrekkersdebat aan de vooravond van de verkiezingen - alweer lang geleden, maar toch - stond bijvoorbeeld D66 in sommige peilingen een enkele zetel achter op GroenLinks. Maar het mocht niet meedoen, GroenLinks wel. Dat heeft D66 toen misschien wel een of twee zetels gekost.

Op deze manier wordt het systeem van evenredige vertegenwoordiging de das omgedaan. De uitslag van Tweede Kamerverkiezingen wordt steeds sterker bepaald door de mogelijkheid die de aanvoerders van partijen hebben om zich in cruciale confrontaties op de televisie bij de kiezer in de kijker te spelen. De staatsrechtelijke mogelijkheid om zonder veel beletselen een partij op te richten en zo stemmen in het gehele land te verzamelen was ooit de hefboom naar werkelijk evenredige vertegenwoordiging, maar is dat allang niet meer.

Wat te doen? De eerste mogelijkheid is de fictie van de evenredige vertegenwoordiging - formeel bestaat het stelsel nog wel, maar feitelijk niet - overboord te zetten en het kiesstelsel meer in overeenstemming met de kenmerkende vereisten van de televisiedemocratie te brengen. In een districtenstelsel, zoals in Engeland, maken kleine partijen eigenlijk geen enkele kans en zouden de lijsttrekkersdebatten op de televisie met reden beperkt kunnen blijven tot de twee of drie partijen die echt kans maken op een stevige vertegenwoordiging in de Tweede Kamer. Maar als we op die gronden het kiesstelsel zouden wijzigen, zouden we ons wel erg gemakkelijk overleveren aan de macht van de opiniepeilers en de televisie. Vandaar dat deze eerste mogelijkheid verworpen moet worden.

Wil men het stelsel van evenredige vertegenwoordiging overeind houden, dan dient zich een tweede mogelijkheid aan. Men zal partijen die aan de verkiezingen meedoen, een billijke toegang tot de massamedia, in het bijzonder de televisie, moeten garanderen. Naast de formele toegang tot verkiezingen moeten ze een reële kans hebben om het publiek via de televisie te bereiken. Een mooie taak op zijn minst voor de publieke omroep, ook als die straks misschien maar twee netten heeft.

In de discussies over de positie van de politieke

partijen speelt voortdurend de vraag of zij recht hebben op publieke middelen. Daarbij gaat het bijna altijd om de financiële middelen die partijen tot hun beschikking krijgen. Dit is en blijft een belangrijk onderwerp. Maar minstens zo belangrijk is ook of de partijen via de media - televisie - het publiek weten te bereiken. Het stelsel van evenredige vertegenwoordiging staat onder steeds grotere druk van de opiniepeilers en de media. Wie voorstander is van een districtenstelsel en een grote-partijenstelsel, zal dit mogelijk toejuichen. Maar het zou te dol zijn als opiniepeilers en de televisie - toegang van alleen de grote partijen tot het grote publiek, het electoraat -

de uitkomst van de discussie over het kiesstelsel zouden bepalen.

Het Hoofdlijnenakkoord van Balkenende II kondigt een herziening van het kiesstelsel aan. Daarbij gaat de aandacht in Haagse kringen uit naar de staatsrechtelijke en technische uitwerking. Prachtig, maar laten ze ook kijken naar de opiniepeilers en de media. Want die kunnen kiesstelsels maken of breken.

Prof.dr U. Rosenthal is hoogleraar bestuurskunde aan de Universiteit Leiden alsmede voorzitter van de kernredactie van Liberaal Reveil.

AMERIKA IS FRANSE DAN HET LIJKT

PETER OLSTHOORN EN MAARTEN ROTHMAN

De koers die de Verenigde Staten op dit moment onder de regering Bush vaart is volgens de auteurs geen conservatieve. Los van geschiedenis en cultuur in andere naties (economische) vrijheid en democratie te willen introduceren duidt eerder op universalistische aspiraties en daarmee op een revolutionaire koers.

INLEIDING

In Nederland is het 'conservatieve moment' aangebroken, schreef Joshua Livestro februari 2001 in het *NRC-Handelsblad*. Deze uitspraak mag profetisch heten: zeker is dat het conservatisme zich de laatste jaren in een toenemende belangstelling mag verheugen, niet in de laatste plaats dankzij de verrichtingen van een zich conservatief noemende regering in de Verenigde Staten. Onder conservatieven in Nederland lijkt een grote sympathie te bestaan voor republikeins of conservatief Amerika. Men deelt gehechtheid aan traditionele waarden en instituties die zich in de tijd hebben bewezen, het organische of spontaan gegroeide. 'Amerikaanse toestanden', een term die tot voor kort werd gebruikt om aan te geven dat een bepaalde ontwikkeling absoluut ongewenst is, zijn zo gek nog niet. Deze waardering blijft niet beperkt tot de Amerikaanse voorbeeldfunctie voor aanpassingen in de eigen binnenlandse arrangementen; ook het buitenlandse beleid van de Verenigde Staten kan rekenen op brede steun onder Nederlandse conservatieven. Een prominente rol van de Verenigde Staten in de wereld is niet iets om beducht voor te zijn, meent de conservatief, omdat zij bijdragen aan een betere orde dan tot nog toe.

Beide zaken lijken consistent: Amerika wordt door velen gezien als het land waar men een stuk behoudender - minder progressief - is dan in Europa, en zeker

Nederland. Nu karakteriseert de huidige regering Bush zich als conservatief, in binnenlandse maar ook in buitenlandse aangelegenheden. Wie deze regering op haar woord gelooft, ziet in haar beleid dus de expressie van een conservatieve idee; maar wie de Amerikaanse buitenlandse politiek nader beschouwt, moet tot de tegenovergestelde conclusie komen. De koers die de Verenigde Staten momenteel op dat gebied varen met een conservatieve regering aan het roer, is met de beste wil van de wereld niet conservatief te noemen. Wat zich hier op het eerste gezicht als conservatief aandient, is bij nadere beschouwing eerder revolutionair. Het Amerikaanse ingrijpen in Irak is daar een voorbeeld van.

REAGAN EN INTERVENTIE

Zeker: op buitenlands gebied wordt de koers in Washington bepaald door mensen die zich conservatief dan wel neoconservatief noemen. Hoe invloedrijk deze groep is binnen de Republikeinse partij en binnen de regering Bush, blijkt wel uit de lijst handtekeningen onder het manifest van het *Project for the New American Century*: onder anderen, vice-president Cheney, minister van defensie Rumsfeld, diens onderminister Wolfowitz, gouverneur Jeb Bush van de staat Florida (broer van de president), oud-vice-president Dan Quayle, commentator Norman Podhoretz, en filosoof Francis Fukuyama. (Anderen, onder wie politicoloog Robert Kagan, hebben zich bij latere voorstellen aangesloten.) Voorwaar een indrukwekkende lijst. Wat zij voorstaan is een 'Reaganite policy of military strength and moral clarity.'

'Reaganisme' geldt voor veel Amerikanen als een aanbeveling; het prestige van oud-president Ronald Reagan is buitengewoon groot in de Verenigde Staten. De gedachte dat Reagan's confrontatie-politiek de Sovjetunie op de

knieën heeft gedwongen, is daar inmiddels gemeengoed geworden. Voor Gorbatsjov blijft in deze lezing over als eerste Sovjetleider te hebben ingezien dat de Koude Oorlog niet door zijn kant kon worden gewonnen, zodat hem niets restte dan het communistische model weg te hervormen. Het einde van de geschiedenis, om met Fukuyama te spreken, kan in de Amerikaanse optiek op het conto van Reagan worden geschreven.

Nu 'de liberale democratie' het pleit had gewonnen, zouden landen overal in de wereld zich spontaan bekeren tot de combinatie van democratie en vrije markt - waarvoor in Washington de term 'market democracy' wordt gebruikt. Maar hier wringt de schoen al: in het decennium na de val van de Berlijnse Muur is nog weinig terechtgekomen van de optimistische verwachtingen. In plaats daarvan waren er nationalistische en fundamentalistische oprispingen, oorlogen in het voormalige Joegoslavië, Tsjetsjenië, Afghanistan, en op vele plaatsen in Afrika. Vernederend was de Amerikaanse nederlaag in Somalië, recentelijk opnieuw onder de aandacht van het Amerikaanse publiek gebracht door de Pentagon-coproductie 'Black Hawk Down' maar al eerder uitgebuit als teken van Amerikaanse zwakte door Osama bin Laden en de zijnen. De overwinning van Bush père op Saddam Hussein leidde niet de val van de laatste in, maar de verkiezingsnederlaag van de eerste (omdat buitenlandse zaken zouden hebben afgeleid van dringende binnenlandse problemen) en tien jaar onafgebroken uitdaging en beschimping.

Het veronderstelde realisme van Amerikaanse conservatieven kan worden begrepen als een reactie op het liberale optimisme van kort na de Koude Oorlog.¹ Men trekt echter niet de conclusie dat de politiek van democratisering moet worden opgegeven, maar juist dat krachtiger middelen nodig zijn om die alsnog te doen slagen. Militaire middelen dus, maar de doelen die ermee gerealiseerd moeten worden, zijn ontleend aan een radicaal idealisme. Juist de combinatie van idealisme en geweld zou de conservatief moeten verontrusten: zij herinnert aan de Jacobijnen tegen wie Edmund Burke terecht waarschuwde. De verbinding tussen Fukuyama en het Pentagon doet vrezen voor een Napoleon, en bijbehorende Napoleontische oorlogen. Immers, na de revolutie voerde Frankrijk een aantal oorlogen met als oogmerk het omverwerpen van 'the aristocratic order

wherever it was found, not only so that the Revolution might be defended at home but so that its liberating principles might be implanted wherever men were still unfree'.² Buurlanden werden gewaarschuwd dat het herbergen van monarchistische elementen door Frankrijk als een daad van oorlog zou worden gezien.³ Maar, '[m]otivated at first by a desire to carry revolutionary freedoms to the subjects of neighbouring kingdoms, the French ended by committing themselves to a permanent programme of national aggrandisement'.⁴

Wat de Verenigde Staten zeggen na te streven is volgens de *National Security Strategy* van september vorig jaar een *single sustainable model*, namelijk *freedom, democracy, and free enterprise*. Met deze idealen per se is niets mis - zoals ook weinig aan te merken valt op de rechten van de mens en de burger - maar wel met de universalistische (en dus weinig conservatieve) aspiraties die erachter schuil gaan. Typerend is dat de terroristische dreiging wordt gezien als een historische buitenkans - zoals de Jacobijnen monarchistische interventies aangrepen om de Franse Revolutie gewapenderhand te exporteren: 'the United States will use this *moment of opportunity* to extend the benefits of freedom across the globe. We will actively work to bring the hope of democracy, development, free markets, and free trade to every corner of the world' (cursivering toegevoegd, PO en MR).

Opgelet: hier wordt niet slechts beoogd *to make the world safe for democracy*. President Woodrow Wilson, epi-goon van de zogenoemde idealisten, stelde zich heel wat bescheidener op dan de huidige regering Bush. Woodrow Wilson wilde de eigen staatsvorm beschermen tegen externe dreigingen, Bush wil deze aan anderen opleggen. Weliswaar moet de gedachte van de *National Security Strategy* in de Wilsoniaanse traditie worden geplaatst - en dus niet in die van het realisme; maar zij betekent ook en vooral een nieuwe, radicale fase.

John Stuart Mill stelde dat een aangevallen staat zich teweer mocht stellen en bovendien, in geval van een overwinning, het recht had maatregelen te nemen die herhaling van de aanval voorkomen, inclusief ingrijpen in de staats-, regerings- en maatschappijvorm van de aanval-ler omdat die door zijn eigen interventie het recht op non-interventie tijdelijk verspeelde.⁵ In het licht van de ervaringen met democratische vrede, dat wil zeggen het

gegeven dat democratieën onderling geen oorlogen voeren, is het daarom op het eerste gezicht te verdedigen dat de Verenigde Staten na 11 september 2001 de democratie opleggen aan de landen die als uitvalsbasis voor al-Qaida hebben gediend. Daarbij moeten echter twee kanttekeningen worden gemaakt. Ten eerste: waar Mill uitgaat van een bittere noodzaak, stapt de *National Security Strategy* lichtvaardig over de slachtoffers heen en spreekt van een buitenkans. In de tweede en belangrijkste plaats: opvallend is dat Mill ook waarschuwt dat interventie ten gunste van democratie zou falen als een volk zichzelf de gewoonten van vrijheid niet eigen had gemaakt. Juist dit laatste punt lijken de Verenigde Staten te veronachtzamen.

AMERIKA TEGEN DE GESCHIEDENIS

Ook de democratie is geworteld in historisch gegroeide praktijken en kan niet met veronachtzaming van alle geschiedenis worden opgelegd. (De mogelijkheid dat democratisering na een succesvolle verdedigingsoorlog wel slaagt, komt voort uit het schuld- en daarmee rechtvaardigheidsgevoel van de voormalige agressor.) Ook de Amerikaanse Revolutie had historische wortels, waaronder Puriteinse vrijheidsdrang en verantwoordelijkheidsleer, de Engelse *Glorious Revolution* van 1688, en zelfs de Nederlandse Acte van Verlatinghe. Vele Amerikanen geloven echter dat de Constitutie werd geschreven door een groep uitzonderlijk wijze mannen en met Goddelijke inspiratie (en ontkennen Jeffersons theïsme). De vestiging van democratie in Amerika was aldus een wilsdaad, een bewuste stichting (*foundation*).⁶ De Nieuwe Wereld zou vrij zijn van de smetten en de corruptie van de oude: hij zou bestaan uit lieden die met hun fysieke vertrek uit Europa (en in mindere mate andere werelddelen) hun banden met hun verleden hadden doorgesneden, die uit de geschiedenis waren uitgetreden. Als zulk een breuk eenmaal mogelijk was, waarom dan niet nogmaals?

De ontkenning van organiteit in de eigen geschiedenis maakt het mogelijk deze ook elders irrelevant te verklaren. Het verzet tegen de vreemde overheersers compliceert natuurlijk de vorming van een wil tot democratie, wat reden is om militaire dwang aan te vullen met een *hearts and minds*-campagne. Dit is echter een technisch probleem en geen fundamenteel bezwaar. De universalis-

tische verbeelding maakt iedere samenleving maakbaar. Met de historische wortels van praktijken die inmiddels als natuurlijk en rechtvaardig worden ervaren - gewoonten, mores, normen en waarden - hoeft deze politiek geen rekening te houden; wat immers waar en goed en mooi is in één land is dat ook in een ander. Er is geen ruimte voor accommodatiepolitiek of de politieke cultuur van het compromis, zoals in Europese landen en in de Europese Unie. Compromis met de Europese landen, zo is gebleken, is evenmin nuttig of noodzakelijk. Deze politiek wil het einde van de geschiedenis afdwingen.

HOED U VOOR DE INTELLECTUELEN

De huidige Amerikaanse regering staat ver van het gedachtegoed van de voornaamste erflaters van het conservatisme. Friedrich Hayek, icoon van het conservatisme en bewonderd door Reagan en Thatcher, rekende natuurlijk Edmund Burke, maar ook David Hume en Adam Smith, tot die belangrijke erflaters voor de conservatieve traditie waarin hij zelf stond. In *The Constitution of Liberty* stelt hij dat deze 'British philosophers laid the foundations of a profound and essentially valid theory, while the rationalist school was simply and completely wrong'.⁷ De wijsheid van de Britse traditie bestaat eruit dat deze de oorsprong van instituties niet ziet in 'contrivance or design, but in the survival of the successful'.⁸ Sociale evolutie bestaat bij de gratie van 'the selection and imitation of successful institutions and habits'.⁹ De genoemde auteurs 'were very far from holding such naïve views, later unjustly laid at the door of their liberalism, as the "natural goodness of man," the existence of a "natural harmony of interests," or the beneficent effects of "natural liberty"'.¹⁰ Tradities en instituties zagen zij als een voorwaarde om belangentegenstellingen te verzoenen. Het zijn echter de doctrines van de Franse, rationalistische school die de meeste weerklank hebben gekregen, niet in de laatste plaats door hun 'great appeal to human pride and ambition'.¹¹

Een conservatief is mordicus tegen radicale hervorming maar benadrukt tevens het belang van geleidelijke verandering met behoud van dat wat waarde heeft. Wat deze conservatief verder kenmerkt is een bepaalde kijk op de mens, de overtuiging dat er lessen kunnen worden getrokken uit het verleden, en een sterke voorkeur voor

het gegroeide boven het geconstrueerde - de opvatting, kortom, dat we ons niet alleen op de ratio kunnen verlaten. Het conservatieve mensbeeld staat diametraal tegenover dat van de radicale hervormer van de Franse Revolutie: waar de laatste uitgaat van de natuurlijke goedheid van de mens, benadrukken conservatieve denkers uitputtend zijn natuurlijke neiging tot het slechte. De mens die ongebreideld zijn gang kan gaan zal zich van zijn meest zelfzuchtige kant laten zien.

Bijzonder beducht is de conservatief voor de invloed van (politiek) filosofen. Zij dragen weliswaar geen directe politieke verantwoordelijkheid, maar doen mogelijk wel invloedrijke uitspraken over de inrichting van de samenleving. Weliswaar zal niet iedere politiek filosoof dit onderkennen, en zij die indirect onder zijn invloed staan zonder zijn naam te kennen nog minder, maar die invloed is er wel degelijk: 'So far as direct influence on current affairs is concerned, the influence of the political philosopher may be negligible. But when his ideas have become common property, through the work of historians and publicists, teachers and writers, and intellectuals generally, they effectively guide developments'.¹² Dit is een punt dat sinds de Franse revolutie keer op keer door conservatieven is gemaakt. Zij verwezen daarbij naar de pamfletten van de *Economistes*, waarin deze hun plannen ontvouwd voor een rationeel (her)ingerichte samenleving.

Bezieet hij hetgeen zich nu in de Verenigde Staten voltrekt met het bovenstaande in gedachten, dan zou een rechtgeaard conservatief zich toch unheimisch moeten voelen bij het staaltje onvervalst blauwdrukdenken dat aan de buitenlandse politiek van dat land ten grondslag ligt. Deze politiek is niet alleen losgezongen van de conservatieve traditie zoals die is ontwikkeld door Amerika's voornaamste bondgenoot, zij vertoont zelfs grote overeenkomsten met het progressivisme dat Hayek toeschrijft aan, nota bene, die vermaledijde Fransen. De overeenkomsten met de Franse traditie gaan zelfs op tot en met de rol van de intellectueel, en dan gaat het zowel om de omvang als de richting van zijn invloed. Dat die omvang groot is, staat buiten kijf. De regering Bush laat zich in niet geringe mate leiden door denkers als Fukuyama en Kagan. Interessanter nog is de richting van die invloed: de doortastendheid die genoemde denkers voorstaan en die door de regering tot beleid is verheven, kan

zich onmogelijk met het predikaat conservatief tooien. Evenmin conservatief zijn de universalistische pretenties en het geloof in ongebreidelde democratisering van de wereld, toch een regeringsvorm waaraan een vrij zonnig mensbeeld ten grondslag ligt.

CONCLUSIE

Met anti-Amerikanisme heeft dit alles niets te maken. Juist de conservatief erkent de eigenheid van de Verenigde Staten. Zolang deze hun eigen model in hun eigen land nastreven, geleid door hun eigen cultuur en geschiedenis, is er niets aan de hand. Zodra echter een staat een bepaald model wil opleggen aan anderen, bezondigt deze zich aan hybrisis.

Lange tijd hielden vooraanstaande Amerikanen, politici en denkers, vol dat het land gebaat was bij afzondering: zo zou de Nieuwe Wereld vrij kunnen blijven van de smetten en de corruptie van de oude. Inmiddels zijn de verhoudingen veranderd en is het eerder het Oude Europa dat zich zorgen moet maken. De mythe van de uitrede uit de geschiedenis werkt tegenwoordig door in een buitenlands beleid dat erop gericht lijkt ook andere naties aan de haren de geschiedenis uit te slepen.

Dr. P.H.J. Olsthoorn en drs. G.D.M. Rothman zijn verbonden aan de Koninklijke Militaire Academie als respectievelijk universitair docent Sociologie en universitair docent Internationale Betrekkingen.

- 1 Al in 1907 schreef Georges Sorel: 'So little are we prepared to understand pessimism that we generally employ the word quite incorrectly: we call pessimists people who are in reality only disillusioned optimists', G. Sorel, *Reflections on Violence* New York, 1941 [1906].
- 2 J. Keegan *A History of Warfare*, London, 1993, p. 15.
- 3 Ibidem, p. 348.
- 4 Ibidem, p. 349.
- 5 J.S. Mill, 'A Few Words on Non-Intervention.' In *Essays on Politics and Culture by John Stuart Mill*, New York, 1963.
- 6 Met instemming haalt Hayek echter de woorden aan die Cicero in de mond van Cato legt: '(...)our own

commonwealth was based upon the genius, not of one man, but of many; it was founded, not in one generation, but in a long period of several centuries and many ages of men. For, said he, there never has lived a man possessed of so great a genius that nothing could escape him, nor could the combined powers of all the men living at one time possibly make all necessary provisions for the future without the aid of actual experience and the test of time'. F. Hayek, *The Constitution of Liberty*, London, 1990 [1960], p. 55; Cicero *De Re Publica* II.i.2. Hayek is hier overigens behoudender dan Cicero, die in Romulus en Lycurgus, wetgever van Sparta, wel degelijk genieën meende te herkennen die in staat zijn vanuit het niets een goede constitutie te ontwerpen

(Cicero *De Re Publica* II.21).

- 7 F. Hayek, *The Constitution of Liberty*, London, 1990 [1960], p. 56.
- 8 Ibidem, p. 57.
- 9 Ibidem, p. 59. Vandaar dat 'the real American conservator assimilates in conservatism whatever he finds lasting and good in liberalism and the New Deal.' De nu levende traditie, zo erkent de 'ware' conservatief, is nu eenmaal een goeddeels liberale traditie. Viereck, P., (1965), *Conservatism Revisited*, New York, p. 126
- 10 F. Hayek, *The Constitution of Liberty*, London, 1990 [1960], p. 60.
- 11 Ibidem, p. 56.
- 12 Ibidem, p. 113.

ALLEEN GROOT-BRITANNIË BIEDT NEDERLAND HOUVAST IN DE NIEUWE WERELDORDE

JEROEN BULT

De vertrouwde kaders van de Nederlandse buitenlandse politiek (NAVO, Verenigde Naties en de Europese Unie) hebben sinds 11 september en de oorlog met Irak stevig averij opgelopen. Indien die trend doorzet - en dat is volgens de auteur niet geheel ondenkbeeldig - zullen wij onze belangen moeten behartigen middels kleinere samenwerkingsverbanden en bilaterale partnerschappen. Frankrijk en Duitsland vormen voor dergelijke partnerschappen geen reële kandidaten, Groot-Brittannië des te meer.

Na een slepende formatie is er dan eindelijk nieuw kabinet. Er wacht CDA, VVD en D66 een zware taak. Niet alleen de deplorabele staat van 's lands economie vraagt om een voortvarend beleid, het zich wijzigende internationaal-politieke kader schreeuwt al evenzeer om een daadkrachtige opstelling van het kabinet-Balkenende II. Helaas is er door alle Haagse perikelen van de afgelopen maanden nauwelijks sprake geweest van enige overpeinzing over de consequenties van de crisis rond Irak en *Operation Iraqi Freedom* voor het Nederlands buitenlands beleid op de langere termijn. Het demissionaire kabinet kwam niet verder dan uiterst ambivalent standpunt - wel politieke, doch geen militaire steun voor een interventie in Irak.¹ Balkenende en Bos kwamen tijdens hun (uiteindelijk mislukte) coalitiebesprekingen niet verder dan een *agree to disagree* over dit heikele thema en voerden het weldra van de agenda af. Echter, reflectie over de nieuwe wereldorde, zoals die zich momenteel aftekent, en de Nederlandse positionering in deze *Pax Americana* is dringend geboden, nu de vertrouwde kaders van de

vaderlandse buitenlandse politiek, zoals die sinds 1945 is vormgegeven, aan erosie onderhevig zijn.

SAMENWERKING MET EUROPESE 'GEESTVERWANTEN' NOODZAKELIJK

De laatste maanden hebben ontelbare beschouwingen over de averij die de Verenigde Naties, de NAVO en de Europese Unie hebben opgelopen, het licht gezien. De Verenigde Naties zijn in de optiek van de neoconservatieve beleidsmakers in Washington niet in staat een doortastende aanpak van *rogue states* als Irak te garanderen. De NAVO heeft al na 11 september aan relevantie ingeboet; de Verenigde Staten groeperen sedertdien liever een aantal loyale bondgenoten, zoals Groot-Brittannië, Spanje en Polen (en buiten Europa Australië), om zich heen. De hopeloze verdeeldheid binnen de Europese Unie stemt evenmin tot vrolijkheid. De medio april door de Europese regeringsleiders te Athene uitgevaardigde verklaringen over het betrekken van de Verenigde Naties bij de wederopbouw van Irak en het te zijner tijd aanstellen van een Europese minister van Buitenlandse Zaken vormen geen remedie tegen het *eigenlijke* probleem: zodra zich een ernstige internationale crisis aandient, krijgen diepgewortelde nationale reflexen en onderling wantrouwen de overhand. Te vrezen valt dat een volwaardig *Gemeenschappelijk* Buitenlands- en Veiligheidsbeleid een utopie zal blijven - de implementatie van enkele kleinschalige vredesoperaties op de Balkan (op 31 maart heeft de Europese Unie de leiding van de vredesmissie in Macedonië op zich genomen) en de Kaukasus lijkt het hoogst haalbare.

Nederland hecht van oudsher grote waarde aan het

beginsel van supranationaliteit, omdat zij in de Haagse optiek bescherming zou bieden tegen het (veronderstelde) streven der grote bondgenoten om onderling de dienst uit te maken in de Europese en internationale samenwerkingsverbanden. Zodoende ziet het zichzelf momenteel geconfronteerd met een groot probleem. Indien de Verenigde Naties, de NAVO en de Europese Unie inderdaad (verder) worden uitgehold, zal Nederland voortaan meer zijn aangewezen op zichzelf en zal het, om zijn belangen in Europa en de wereld kracht bij te zetten, afhankelijker zijn van kleinere samenwerkingsverbanden, ad hoc coalities en bilaterale partnerschappen met andere landen. Den Haag doet er verstandig aan een dergelijke *Rückruf in die Geschichte* alvast in te calculeren.

Hoe men verder ook over de oorlog in Irak en de vaak van weinig subtiliteit getuigende buitenlandse politiek van de Bush-administratie moge denken, ook in de toekomst blijft de relatie met Washington onmisbaar voor het waarborgen van de veiligheid van en stabiliteit op ons continent. Maar het valt niet te ontkennen dat Europa in de Verenigde Staten juist steeds minder prioriteit geniet, een tendens die feitelijk al viel waar te nemen onder de regering-Clinton. Tien jaar geleden voorspelde Clintons minister van Buitenlandse Zaken, Warren Christopher, al dat Washington zijn blik meer op de Pacific-regio en Azië zou gaan richten. Hij heeft grotendeels gelijk gekregen; dit decennium is inderdaad gebleken dat de Amerikanen zich voornamelijk concentreren op de ontwikkelingen in het Midden-Oosten en Oost-Azië en op de wereldwijde bestrijding van het terrorisme. Ofschoon de Verenigde Staten ook in de toekomst gebaat zullen zijn bij duurzaamheid in Europa, zal hun engagement met het oude continent een meer indirect en afstandelijk karakter krijgen. Nederland zou met een groep van gelijkgestemde Europese landen moeten trachten te voorkomen dat de transatlantische kloof nog groter en op den duur onoverbrugbaar zal worden. Samenwerking met 'geestverwanten' in Europa is vooralsnog de enige manier om de Nederlandse belangen in de nieuwe internationaal politieke machtsconstellatie kracht bij te zetten.

FRANKRIJK EN DUITSLAND

Wie zijn dan de meest voor de hand liggende kandidaten

om onze blik op te richten? Frankrijk biedt in ieder geval geen perspectief. Dit land is nog altijd niet genezen van de gaullistische obsessie voor de eigen machtspositie. Het anti-Amerikanisme is tot een integraal onderdeel van de Frans nationale identiteit en cultuur verworden (*L'exception française*). Frankrijk wenst coöperatie met derde landen primair aan te wenden voor het consolideren van zijn 'leidende' rol in Europa en heeft voor de kleine landen binnen de Europese Unie nimmer enige belangstelling getoond, zoals het eerste kabinet-Kok, dat meende 'een achterstand van eeuwen' in de relatie met Parijs te moeten 'inhalen', mocht ondervinden. Het wijze, maar qua omvang bescheiden, gezelschap van Franse Atlantici, dat wordt aangevoerd door de intellectuelen Dominique Moisi, Pierre Lellouche en André Glucksmann, heeft gelijk gekregen: tijdens de Irak-crisis heeft Frankrijk zijn hand volkomen overspeeld. Het heeft door zijn kamikazepolitiek in de Veiligheidsraad, begin maart, een Amerikaanse *Alleingang* in de kaart gewerkt. Aldus heeft Parijs de Verenigde Naties - nota bene het enige mondiale platform, waarop het zijn stem kan laten horen - onherstelbare schade toegebracht.

Niet minder penibel is de positie van Duitsland. De *Rot-grüne* regering manoeuvreerde zich door haar anti-oorlogs kruistocht en de hieruit voortvloeiende spanningen met Washington in een lastige en eenzame positie en wist zich slechts een compleet isolement te besparen door een weinig verheffende bijrol in het door Chirac en De Villepin opgevoerde theater te accepteren.² Nu zijn er in het verleden wel vaker wrijvingen geweest tussen de Bondsrepubliek en de Verenigde Staten (men herinnere zich de aanvaringen tussen Adenauer en Kennedy, Erhard en Johnson, Brandt en Nixon/Kissinger en Schmidt en Carter), doch de kille distantie die de betrekkingen sinds zomer 2002 karakteriseert, is een absoluut novum. Zeker, Schröder *cum suis* proberen sinds het einde van de Irak-oorlog de banden met Washington weer voorzichtig te masseren. Minister Fischer kenschetste de Trans-Atlantische betrekkingen weer als de hoeksteen van het Duitse veiligheidsbeleid. Kanselier Schröder op zijn beurt prees tijdens een toespraak ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Amerikaanse *Handelskammer* in Duitsland op 9 mei expliciet de *vitale Freundschaft* met de Verenigde Staten en zegde een week later minister

Powell toe het Amerikaanse streven naar de opheffing van de VN-sancties tegen Irak te ondersteunen. Maar hoe men het ook wendt of keert: Duitslands goede naam, te weten die van het land met de degelijke en terughoudende buitenlandse politiek, waarop de Westerse partners sinds 1945 altijd blindelings hebben kunnen vertrouwen, is beschadigd - zij lijkt een grilliger en impulsiever karakter te hebben gekregen (tot overmaat van ramp meende Schröder zijn verzet tegen Bush' Irak-beleid te moeten aanprijzen met de weinig gelukkige term *Deutscher Weg*).³ Om de historicus M.C. Brands te citeren: 'Europa kan één Frankrijk verdragen, maar geen twee'.⁴ De traditionele en succesvolle Duitse 'spagaat'-politiek - het bewandelen van de juiste middenweg tussen de Verenigde Staten en Frankrijk - is ondermijnd, omdat Schröder zich onvoorwaardelijk achter Chirac schaarde. Bovendien trekt de regering-Schröder, herhaaldelijke toespelingen over de verhoging van het budget - de toenmalige Amerikaanse minister van Defensie William Cohen wees de Duitsers al in 1998 op de noodzaak hiervan - ten spijt, veel te weinig geld uit voor defensie.

Ook heeft de kanselier een grove fout gemaakt door de afgelopen maanden de positie van de Oost-Europese landen buiten beschouwing te laten en de aldaar sluimerende historische gevoeligheden te negeren. Duitsland heeft zijn oosterburen gepasseerd in zijn recente toenaderingspolitiek tot Frankrijk en Rusland (en China). Buurland Polen beziet ieder *rapprochement* tussen Berlijn en Moskou met de grootst mogelijke achterdocht. De diepe verankering in de nationale psyche van de Poolse Delingen van eind achttiende eeuw (toen Polen als gevolg van drie verdragen tussen Pruisen, Rusland en het Habsburgse Rijk van de landkaart werd weggevaagd) en het roemruchte Molotov-Ribbentrop-Pact van augustus 1939 liggen hieraan ten grondslag. In die zin heeft Duitsland, dat zich in december 2000 tijdens de onderhandelingen over de nieuwe stemverhoudingen in de Europese Unie te Nice nog opwierp als een toegewijd belangenbehartiger van de Polen, de pro-Amerikaanse houding van Warschau slechts gevoed. Tevens zullen veel Oost-Europeanen het Duitse verzet tegen het zenden van *Patriot*-raketten en *ABC-Spürpanzer*-voertuigen naar Turkije (dit op verzoek van de regering in Ankara die bevreesd was voor Iraakse vergeldingsacties), dat in februari leidde tot

hevige ruzies in het NAVO-hoofdkwartier, met de nodige scepsis hebben waargenomen. Zal Duitsland niet precies hetzelfde doen, mocht hun nationale veiligheid ooit in het geding komen?

De herboren liefde tussen Berlijn en Parijs heeft het vertrouwen dat de Oost-Europeanen in de Bondsrepubliek stelden, al evenzeer geschaad. Zij zagen de op 17 februari door president Chirac in de marge van een ingelaste Europese top over Irak geventileerde opmerking dat de nieuwkomers door hun adhesiebetuigingen aan de Verenigde Staten (op 30 januari publiceerden zeven Europese regeringsleiders plus de Tsjechische president Havel een brief in een aantal kranten en op 6 februari maakte de uit tien Oost-Europese landen bestaande 'Vilnius-Group' een pro-Amerikaanse verklaring wereldkundig) een 'goede gelegenheid voorbij hadden laten gaan om te zwijgen' een bevestiging van hun vermoeden dat Frankrijk niet bepaald overloopt van enthousiasme voor de uitbreiding van de Europese Unie. In een ingezonden artikel in *The Wall Street Journal* vergeleek Mart Laar, voormalig premier en minister van Buitenlandse Zaken van Estland, de misplaatste uitspraak van Chirac zelfs met een bevel, zoals de almachtige Sovjetbonzen te Moskou dat vroeger aan hun vazalregimes plachten te geven.⁵ Ook waren de Oost-Europese landen verbolgen over het feit dat zij voor diezelfde topbijeenkomen niet eens waren uitgenodigd. Des te groter moet hun teleurstelling zijn geweest over het uitblijven van een reactie uit Berlijn. Duitsland lijkt de visie van Frankrijk dat de nieuwkomers, en dan vooral Polen, een pro-Amerikaans Paard van Troje zijn die het buitenlands- en veiligheidsbeleid van de Europese Unie zullen aantasten, te delen. De conferentie die Schröder, Chirac en de Poolse president Kwasniewski op 9 mei in Wroclaw (het vroegere Breslau) belegden, heeft de wonden wel enigszins geheeld, maar de conclusie dat Duitslands reputatie als natuurlijke beschermheer van de aankomende EU-leden een forse deuk heeft opgelopen, is onontkoombaar, een gegeven waarmee ook Nederland rekening dient te houden.

Gezien hun wrijvingen met de Verenigde Staten en de verdeeldheid binnen Europa, was het slechts een kwestie van tijd, voordat Frankrijk dan wel Duitsland een ambitieus plan zou presenteren dat voorziet in de vorming van een kerngroep in de Europese Unie, die het voor-

touw zou moeten nemen bij verdere integratie op militair terrein. Uitspraken van de Belgische premier Verhofstadt, minister Fischer en president Chirac wezen al in deze richting. En inderdaad, op 3 april hield kanselier Schröder in de Bondsdag een pleidooi voor de vorming van een *avant garde* op defensiegebied. Op initiatief van Verhofstadt, die al langer speculeert over hechtere militaire samenwerking binnen de Europese Unie, werd op 29 april te Brussel een Frans-Duits-Belgisch-Luxemburgse mini-top over dit onderwerp belegd. Hoewel het Verdrag van Nice de door Schröder ingeslagen koers eigenlijk niet sanctioneert, de kanselier zijn voorstel naderhand enigszins relativeerde en nog maar moet worden afgewacht wat er in de praktijk van dit initiatief terecht zal komen, betekent dit in ieder geval dat Nederland tot een duidelijke stellingname zal worden gedwongen.⁶ Premier Balkenende en minister De Hoop Scheffer hebben herhaaldelijk laten weten dat zij het Europese Veiligheidsbeleid een aangelegenheid voor *alle* vijftien lidstaten vinden (Nederland was overigens niet officieel geïnviteerd voor deelname aan de top). Terecht, maar nog afgezien daarvan: wat is het praktische nut of de toegevoegde waarde van zo'n militaire voorhoede?

Een eenduidige inzet op de Bondsrepubliek of de Frans-Duitse 'As', die medio jaren negentig nog in toonaangevende politieke, academische en journalistieke kringen werd gepropageerd, strekt niet tot de aanbeveling.⁷ Daarvoor maakt het Duitse buitenlands beleid dezer dagen een te instabiele indruk; het biedt Nederland veel minder houvast dan in de jaren negentig het geval was. Dit betekent beslist niet dat Duitsland moet worden afgeschreven als partner. Wellicht is er voor Nederland zelfs een taak weggelegd als bemiddelaar tussen de Bondsrepubliek enerzijds en Groot-Brittannië en de Verenigde Staten anderzijds.⁸ Den Haag moet in ieder geval alert zijn op signalen uit Berlijn die duiden op bereidheid om de banden met Washington te revitaliseren en dient een dergelijk streven aan te moedigen.

GROOT-BRITANNIË

Wie blijven er dan wel over als betrouwbare bondgenoten in deze woelige tijden? Om te beginnen zou Nederland de banden met de 'overbuurlanden' (de term is van Paul Scheffer) Spanje en Italië moeten intensiveren en

zou het zijn welhaast structurele desinteresse voor Oost- en Noord-Europa eens over boord moeten gooien; door hun oriëntatie op de Verenigde Staten zouden landen als Polen (dat de afgelopen maanden een prominentere rol is gaan spelen in de Europese en mondiale arena), Hongarije, Tsjechië, Denemarken en de Baltische staten in de toekomst eveneens nuttige partners kunnen zijn.

Belangrijker is het koesteren van de relatie met Groot-Brittannië. Ten eerste zal Londen als de belangrijkste 'brug' naar Washington blijven fungeren. De Britse premier Blair geniet van alle Europese politici het meeste gezag in de Verenigde Staten en is daardoor de meest aangewezen persoon om te bemiddelen tussen de Amerikanen en *Old Europe* (vrij naar de Amerikaanse minister Rumsfeld). Alleen het Verenigd Koninkrijk mag in staat worden geacht het rauwe unilateralisme van de regering-Bush bij te sturen en haar te attenderen op de noodzaak van naleving van het internationaal recht en van samenwerking met de Verenigde Naties, ook bij de wederopbouw van Irak. Om de invloedrijke conservatieve Amerikaanse publicist Robert Kagan, auteur van het onlangs verschenen (en nu al klassieke) boek *Of Paradise and Power*, dat handelt over de toenemende Trans-Atlantische vervreemding, aan te halen: Londen probeert als het ware het post-historische, Kantiaanse wereldbeeld van de Europeanen met het rauwe, Hobbesiaanse wereldbeeld van de Amerikanen te verzoenen.⁹ Blair onderkent tenminste dat het grootste deel van de niet-Westerse wereld nog niet in het tijdvak van de *ewigen Frieden* is aanbeland en dat deze constatering tot waakzaamheid en soms tot militair handelen noopt. Ten tweede verschaft het aanleunen tegen de door Blair geleide alternatieve Brits-Spaans-Italiaanse 'As' Nederland de mogelijkheid enig tegenwicht te bieden aan al te grote Frans-Duitse ambities. Ten derde lijkt Groot-Brittannië de rol van 'baken' voor de Oost-Europese landen te hebben overgenomen van Duitsland. Blair wierp zich na Chiracs uitbarsting over de pro-Amerikaanse gezindheid der aspirant-lidstaten direct op als de nieuwe pleitbezorger van deze landen, *New Europe* zo men wil. Ten vierde is een Britse bijdrage aan militaire operaties ter handhaving van de internationale rechtsorde, waaraan ook Nederland grote waarde hecht, onmisbaar. Mocht Nederland

besluiten een bijdrage te leveren aan een vredesmacht in Irak, dan ligt samenwerking met de Britse troepen voor de hand (Den Haag heeft hierover naar verluidt reeds contact gehad met Londen).

Het valt niet te ontkennen dat er Nederlands-Britse geschilpunten bestaan op het vlak van de institutionele vormgeving der Europese Unie. Den Haag prefereert van oudsher Europese integratie op communautaire grondslag, terwijl Londen de intergouvernementele lijn aanhangt. Men kan zich intussen afvragen, in hoeverre het Haagse standpunt niet enigszins gedateerd is. Het eenwordingsproces lijkt namelijk steeds meer een interstate-lijk karakter te krijgen. Zelfs Duitsland, door Nederland altijd beschouwd als de bondgenoot bij uitstek in het streven naar een federaal Europa, neigt tegenwoordig meer naar de Brits-Franse opstelling. Op de Europese top van Biarritz (oktober 2000) dichtte kanselier Schröder de Europese Raad voor het eerst openlijk een sleutelrol in het eenwordingsproces toe en in januari jongstleden schaarde de kanselier zich achter het Franse idee van een vaste EU-president, dat ook op steun van het Verenigd Koninkrijk, Spanje, Polen, en Denemarken, maar ook van het presidium van de Europese Conventie mag rekenen. Indien deze tendens zich zal doorzetten en daar ziet het met het oog op de uitbreiding met de Oost-Europese staten, bij wie weinig animo voor soevereiniteitsoverdracht aan Brussel valt te bespeuren, wel naar uit dan hoeft zij ook geen obstakel meer te zijn voor Nederlandse toenadering tot Londen.

CONCLUSIE

Alles afwegende is Groot-Brittannië de onmisbare schakel in de Nederlandse buitenlandse politiek en defensiepolitiek, een functie die het feitelijk al twee eeuwen vervult. Een eigenzinnig Parijs - president Chirac zou het jongste boek van de gezaghebbende Franse publicist Jean-François Revel, *L'obsession anti-américaine*, eens moeten inkijken - en een in moralisme grossierend Berlijn, alwaar de *Rot-grüne* regering de verleiding kennelijk niet kan weerstaan om een internationale crisis tot inzet van de verkiezingsstrijd te maken, hetgeen de onzekerheid die de Duitse buitenlandse politiek nog altijd kenmerkt op pijnlijke wijze heeft blootgelegd, hebben Nederland niet veel te bieden. Beide landen oefenen praktisch geen

enkele invloed meer uit op de Verenigde Staten en hebben sterk aan gezag ingeboet in Oost-Europa. Van wederzijdse toenadering tussen het Frans-Duitse en 'Atlantische' kamp in Europese Unie lijkt vooralsnog geen sprake te zijn. Premier Blair liet zich in uiterst kritische bewoordingen uit over de Frans-Duits-Belgische-Luxemburgse top van 29 april. Hij vreest, niet ten onrechte, voor een ontkoppeling van de Europese en Amerikaanse veiligheid en voorziet een heilloze competitie tussen de Europese Unie en de Verenigde Staten op defensiegebied.¹⁰ Het valt dan ook niet te verwachten dat er op afzienbare termijn een Europees leiderschap van de 'Grote Drie', zoals onder andere bepleit door oud-minister Van den Broek en de Clingendael-medewerkers Van Ham en Pijpers, tot stand zal komen.¹¹ Ook daarom is er geen alternatief voor een goede band met Groot-Brittannië.

Drs. J. Bult is historicus en publicist.

- 1 Nederland was niet het enige land dat een ambivalent standpunt innam. Ook uit de regeringscentra in Zweden, Noorwegen en Finland klonken ietwat tegenstrijdige geluiden. Zie: *Frankfurter Rundschau*, 13 februari 2003.
- 2 Zie: J. Bult, 'Van solidariteit naar ijzige distantie. De Duits-Amerikaanse betrekkingen sinds 911', in: *Jason Magazine*, 27, 2, 2002, pp. 8-14.
- 3 *NRC Handelsblad*, 15 april 2003; *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 9, 10 en 17 mei 2003. Het woord 'Irak' kwam in Schröders rede overigens niet in één keer voor en tijdens een bezoek aan Maleisië, kort daarop, relativeerde hij zijn woorden door te pleiten voor een sterke *multilaterale* wereldorde (*Neue Zürcher Zeitung*, 13 mei 2003).
- 4 *De Volkskrant*, 20 maart 2003.
- 5 *Wall Street Journal*, 19 februari 2003. Zie ook: *The Economist*, 22 februari 2003, p. 33.
- 6 *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 11 april 2003; *Süddeutsche Zeitung*, 12 april 2003 en *NRC Handelsblad*, 30 april 2003.
- 7 Zie bijvoorbeeld: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Stabiliteit en veiligheid in Europa. Het*

- veranderende krachtenveld voor het buitenlands beleid*, Den Haag, 1995, pp. 120 en verder.
- 8 Over de vraag, of er voor Nederland een rol als bemiddelaar is weggelegd, vond op de opiniepagina van *NRC Handelsblad* een interessante discussie plaats tussen J.L. Heldring, de nestor der Nederlandse columnisten, en minister De Hoop Scheffer. Zie: *NRC Handelsblad*, 20 maart 2003; 2 april 2003 en 10 april 2003.
 - 9 Het betreft hier de interpretatie van Kagan. Ter nuancing moet worden opgemerkt dat ook in de optiek van Kant recht en geweld niet los van elkaar kunnen worden gezien. Zie bijvoorbeeld: G. Manenschijn, 'Zum ewigen Frieden', *Trouw*, 12 april 2003, p. 41.
 - 10 *Berliner Zeitung*, 29 april 2003. Schröder had gehoopt op een positievere reactie van Blair.
 - 11 *NRC Handelsblad*, 23 april 2003.

‘EUROSCLEROSE’: HET TAAIE ONGERIEF

HANS LABOHM

In de euforie van de ‘nieuwe economie’ verklaarden de regeringsleiders op de Europese Top te Lisabon (in maart 2000) dat Europa zich binnen tien jaar tijd tot de meest competitieve en dynamische economie van de wereld zou dienen te ontwikkelen met een duurzame economische groei van drie procent per jaar, met meer en betere banen en meer sociale cohesie. Vooral vanwege het laatste werd deze cocktail ook wel aangeduid als ‘kapitalisme met een menselijk gezicht’. Thans, ruim drie jaar later, is duidelijk dat hier niets van terecht komt. Het Europese economische landschap biedt een trieste aanblik: er is nauwelijks nog enige groei en de werkloosheid loopt snel op; in de economisch belangrijkste Europese landen, zoals Duitsland en Frankrijk, overschrijden de overheidstekorten het maximale toegestane percentage van drie procent dat is vastgelegd in het Stabiliteitspact van de Economische en Monetaire Unie (EMU). Kortom, Europa blijkt nog steeds aan hardnekkige ‘Eurosclerose’ te lijden.

Waar komt die term ‘Eurosclerose’ eigenlijk vandaan en wat zijn de oorzaken van dat verschijnsel? In de jaren zeventig was het de Zweedse econoom Assar Lindbeck die voor het eerst de term sociaal-economische aderverkalking (*socioeconomic arteriosclerosis*) introduceerde. Omdat dit verschijnsel meer in Europa voorkwam dan elders in de wereld, gaf de Duitse econoom Herbert Giersch er een aantal jaren later een Europese draai aan, hetgeen resulteerde in de term ‘Eurosclerose’. Deze vorm van aderverkalking heeft betrekking op de toenemende verstarring van onze economische orde. Het verschijnsel werd voor het eerst door de Amerikaanse

econoom Mancur Olson geanalyseerd. Het is een soort ouderdomsziekte van economische systemen die gedurende lange tijd stabiliteit hebben gekend. Deze komt tot uiting in vele vormen van groeiende overheidsbemoeienis met de economie, die met elkaar gemeen hebben dat zij afbreuk doen aan het soepel functioneren van het marktmechanisme. Vaak zijn zij een uitvloeisel van de opkomst van belangengroeperingen. Deze treden op als coalities die herverdeling van het nationale inkomen beogen, als ‘correctie’ op de uitkomst van het ongebreidelde marktmechanisme. Zij streven daarbij naar het verkrijgen van speciale voorrechten van de overheid, in de vorm van protectie, subsidies, (quasi-) monopolistische posities of de introductie van barrières om de toegang tot, of uittreding uit specifieke bedrijfstakken te beletten. Dit heeft tot gevolg dat zij zich (gedeeltelijk) kunnen onttrekken aan de tucht van de markt. Daarmee slagen zij er in extra inkomen te verwerven ten koste van anderen. Dit alles heeft een schadelijke invloed op de dynamiek en groei van ons economisch systeem.

De therapie bestaat uit een versterking van de aanbodzijde van de economie door maatregelen gericht op een betere marktwerking. Deze benadering is tegengesteld aan de traditionele Keynesiaanse therapie die de economie aan de vraagzijde beoogde te stimuleren. Aan deze laatste benadering hebben we de hoge - en opnieuw oplopende - staatsschulden te danken die een bron zijn van zoveel economische en politieke ellende, zoals tijdens de recente kabinetsformatie maar weer eens is gebleken. En het einde van deze ellende is nog lang niet in zicht. De aanbodseconomie is daarentegen gericht op een liberalisering van marktkrachten ten einde structurele aanpassing, mobiliteit, flexibiliteit en innovatie te bevorderen. Het omvat onder meer de terugdringing van de macht

van gevestigde belangengroeperingen, deregulering, vermindering van belastingen, een verkleining van de 'wig' (bijvoorbeeld het verschil tussen bruto- en netto-lonen) en een verschuiving van het accent van het economisch beleid van het macro- naar het micro-niveau. De gemeenschappelijke noemer van al dat beleid is de verbetering van de structuur van economische prikkels om mensen te stimuleren tot werken, sparen, investeren en ondernemen.

De gemeenschappelijke Europese markt heeft de concurrentie in Europa sterk bevorderd. In overeenstemming met de basisgedachten van de aanbodseconomie heeft dit proces in de loop der tijd de macht van vele nationale belangengroeperingen belangrijk beperkt. Maar dat geldt niet voor de zwaar gesubsidieerde Europese landbouw. Ook de machtsposities van de nationale vakbewegingen - die wellicht de belangrijkste bron van de 'Eurosclerose' vormen - zijn onaangetast gebleven.

Wat de regulering betreft zijn de ambities sinds de jaren tachtig om deze terug te dringen uiteindelijk een zachte dood gestorven. In plaats daarvan heeft een explosie van nieuwe regelgeving plaatsgevonden. De (geringe) verlaging van de belastingdruk die gedurende een aantal jaren in Europa heeft plaatsgevonden was geïnspireerd door de filosofie die aan de zogenoemde Laffer-Curve, genoemd naar de Amerikaanse econoom Arthur Laffer, ten grondslag lag. Het was de grafische illustratie van een mechanisme dat reeds in de middeleeuwen was beschreven door de grote Arabische socioloog en historicus Ibn Khaldûn (1332 - 1406): een soort Adam Smith *avant la lettre*. Hij ontdekte dat wanneer de belastingtarieven te hoog werden dit tot een verstikking van economische activiteit leidde, waardoor de totale overheidsinkomsten terugliepen. Lagere belastingtarieven daarentegen leidden tot grotere economische activiteit en daarmee ook tot hogere totale overheidsinkomsten. Vanuit de overheid gezien is het de kunst om het optimum-niveau te vinden.

Wat het Europa van vandaag betreft moet worden gevreesd dat de belastingverlagingen in het recente verleden niet recessie-bestendig zullen blijken te zijn.

Ten aanzien van de 'wig' kan worden opgemerkt dat dit mechanisme zich overal in de economie manifesteert. Iedereen begrijpt dat een douanetarief van, zeg, honderd procent dodelijk zijn voor internationale handel. 'Wiggen'

hebben hetzelfde effect. Zij leiden tot een aanzienlijke vermindering van het aantal transacties dat plaatsvindt in de economie. Daarmee oefenen ze een schadelijke invloed uit op de arbeidsverdeling die door Adam Smith als een van de belangrijkste bronnen van welvaart werd gezien. Neem bijvoorbeeld de belastingen en sociale zekerheidspremies op de lonen. Deze veroorzaken een grote kloof tussen bruto- en netto lonen. In Europa bedraagt de som van belastingen en premies zo'n 45 procent, 55 procent van de totale arbeidskosten. Als gevolg van het gezamenlijke effect van progressieve belastingen, premies, en inkomensafhankelijke subsidies (die worden verlaagd of ingetrokken als iemand in een hogere inkomensgroep belandt) zal de marginale 'belasting'druk van grote groepen mensen - onder wie ook degenen die een bescheiden inkomen hebben - gemakkelijk een niveau van vijftig procent of ver daarboven bereiken; soms zelf meer dan honderd procent! Dit mechanisme doodt elke economische prikkel.

Hoe zit het nu met de relatie tussen micro en macro? Een van de basisgedachten van de aanbodseconomie is dat verstarring op micro-niveau leidt tot slechte economische prestaties en instabiliteit op macro-niveau. Flexibiliteit en geneigdheid tot verandering op micro-niveau leiden daarentegen tot betere economische prestaties en stabiliteit op macro-niveau. Of, in andere woorden: als men zorgt dat de bomen gezond blijven, komt het met het bos vanzelf wel in orde. Maar dit inzicht wordt toch te veel veronachtzaamd in het huidige economische beleid. Het traditionele geloof in de effectiviteit van vraagstimulering leidt een hardnekkig bestaan. De oude geconditioneerde Keynesiaanse reflexen steken steeds weer de kop op. Zij komen tot uiting in lankmoedigheid ten aanzien van begrotingstekorten en de stijging van de staatsschuld. De rekening van dat beleid wordt doorgeschoven naar toekomstige generaties belastingbetalers die thans nog in de luiers liggen en die daardoor niet in staat zijn om te protesteren op grond van het argument: *no taxation without representation*.

Inmiddels is er een nieuw spookbeeld opgedoken in het desolate landschap van de mislukte aanbodseconomische revolutie, die de reeds bestaande Eurosclerose nog verder zal versterken. Met bijkans masochistisch genoeg wenst Europa zich zelf nog meer te kastijden door

haar burgers met een verse laag regulering op te zadelen (sommigen zouden het zelfs 'Stalinisme via de achterdeur' noemen) door het Kyoto-verdrag ten uitvoer te brengen. Wat is er mis met Kyoto? Wel ... bijna alles. Kyoto is een ernstig geval van collectieve verstandsverbijstering. De wetenschap die er aan ten grondslag ligt, rammelt aan alle kanten.¹ Het zal honderden miljarden euro per jaar kosten en kan tot massa-ontslagen in energie-intensieve bedrijfstakken leiden. Het zal leiden tot de oprichting van een nieuwe en bemoeizieke internationale bureaucratie. Het zal een negatieve invloed uitoefenen op Europa's concurrentievermogen. Het zou kunnen leiden tot handelsconflicten tussen landen die wel en niet aan Kyoto meedoen. En wat voor voordelen staan hiertegenover? Volgens prominente zegslieden van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) zal het afkoelings-effect van Kyoto, zoals geamendeerd in Marrakesj, 0,02 graden Celsius in 2050 bedragen - iets dat op een normale thermometer niet valt af te lezen. Waarom zijn de kiezers eigenlijk nooit geïnformeerd over de kosten/batenverhouding van Kyoto? En waarom maakt Nederland jaarlijks tientallen miljoen euro aan andere landen over in het kader van het 'Clean Development Mechanism', dat beoogt elders een vermindering van de uitstoot van CO₂ te realiseren, terwijl het uiteindelijke effect daarvan nihil is? Kan dat geld niet beter worden besteed? De conclusie is duidelijk. Europa dient Kyoto te verwerpen en het Amerikaanse voorbeeld te volgen, waarbij meer tijd voor studie wordt ingeruimd.

Maar de grootste prioriteit betreft toch de hervorming van Europa's dichtgeslibde arbeidsmarkten. Tijdens de eerdergenoemde top in Lissabon werd uiteraard ook aandacht aan dit probleem geschonken. Het communiqué maakte melding van vele maatregelen die geacht werden een positief effect te hebben op de werkgelegenheid, zoals de voltooiing van de gemeenschappelijke markt, investeringen in de infrastructuur (inclusief onderzoek en ontwikkeling), de bevordering van ondernemersactiviteit, in het bijzonder voor het midden- en kleinbedrijf, macro-economische dialoog met de sociale partners (het zogenoemde Keulen-proces), investeringen in menselijk kapitaal (onderwijs en scholing om de inzetbaarheid te verbeteren), publieke werkprogramma's et cetera. Al deze maatregelen hadden met elkaar gemeen dat zij een hoog

'moederschap-en-appeltaart-gehalte' hadden. Niemand was tegen, hetgeen een indicatie vormt van het feit dat er iets aan deze benadering schortte.

De eerder genoemde Assar Lindbeck maakt een onderscheid 'zachte' en 'harde' arbeidsmarkthervorming. Het hiervoor geschetste beleid dien als 'zacht' te worden gekwalificeerd. 'Harde' beleidsopties daarentegen omvatten loonmatiging, versoepeling van de ontslagwetgeving, minder royale en strikter toegepaste werkloosheid- en andere sociale uitkeringen, wijziging van de machtsverhoudingen op de arbeidsmarkt gericht op een vermindering van de macht van degenen die al een baan hebben ten gunste van de nieuwkomers en een vermindering van de invloed van de vakbeweging. Dit alles dient te resulteren in het herstel van het prijsmechanisme, of loonniveau, als het instrument om vraag en aanbod aan elkaar gelijk te maken. Op deze wijze kunnen de hoge (structurele) werkloosheid en de daarmee verbonden sociale uitsluiting worden gereduceerd. Lindbeck concludeert: 'Een markteconomie kan simpelweg niet goed functioneren indien een van haar belangrijkste markten, die voor arbeid, niet als een markt mag functioneren maar als een strikt gereguleerd administratief systeem.'

Het zijn overigens niet alleen commentatoren die kritiek hebben op de slechte prestaties van de Europese economie, die een schril contrast vormen met de vermetele ambities van de Top van Lissabon. Ook de Europese Commissie hekelt de tekortkomingen. In haar recente evaluatie die in het voorjaar is verschenen erkent zij dat er enige voortgang is geboekt, maar de snelheid en omvang daarvan is onvoldoende om de Lissabon-doelstellingen voor 2010 te verwezenlijken. De productiviteitskloof tussen de Verenigde Staten en Europa is niet kleiner geworden, noch in temen van arbeidsproductiviteit per arbeidsuur, noch in termen van aantal arbeidsuren per werknemer. De toename van de door het bedrijfsleven gefinancierde onderzoek en ontwikkeling is teleurstellend. De reële arbeidskosten per eenheid product zijn gestegen, terwijl de inflatie hardnekkig is gebleken. Bovendien is de discipline wat betreft de overheidsfinanciën verslapt met als resultaat dat de vermindering van de staatsschulden als percentage van het Bruto Nationaal Product sinds 1996 thans tot stilstand is gekomen.

De Duitse economie biedt misschien wel het meest beruchte voorbeeld van Eurosclerose. Maar zelfs in Duitsland - dat vroeger bekend stond als de economische motor van Europa, doch thans algemeen als de zieke man van Europa wordt beschouwd - begint het de politici te dagen dat er iets fundamenteel mis is met de economie. Daarom heeft Bondskanselier Schröder onlangs een breed pakket voorstellen ingediend gericht op arbeidsmarkthervorming. Het pakket bevat ook ingrijpende maatregelen à la Lindbeck. Het is nog onzeker of deze voorstellen onbeschadigd de Bondsdag zullen doorkomen. Maar wat de uitkomst ook moge zijn, het is waarschijnlijk te weinig en te laat om te voorkomen dat het Bondskanselierschap van Schröder als een periode van gemiste kansen de geschiedenis zal ingaan.

Meer in het algemeen bestaat er een politieke meerderheid in Europa ten gunste van de verzorgingsstaat. Maar de mensen schijnen zich niet bewust te zijn van het hoge prijskaartje dat daaraan hangt in de vorm van welvaartsvermindering, werkloosheid en sociale uitsluiting. Een te royale verzorgingsstaat leidt tot een verlies aan economische prikkels als gevolg van een vermindering van inkomensverschillen, die cruciaal zijn voor de motivatie van mensen om te werken, sparen, investeren en ondernemen.

De hoge structurele werkloosheid in Europa is een *man-made disaster* en er wordt weinig aanstalten gemaakt om er iets aan te doen. De maatregelen die tot dusver zijn voorgesteld, waren grosso modo politiek weinig controversieel. Tegelijkertijd waren zij ineffectief of zelfs contra-productief. Genereuze sociale vangnetten leiden tot een verhoging van het reserveringsloon van de werklozen (het minimumloonniveau dat zij bereid zijn te aanvaarden als voorwaarde voor herintreding tot de arbeidsmarkt), hetgeen de prikkels om actief werk te zoeken vermindert. Hoge werkloosheidsuitkeringen vereisen hoge sociale zekerheidspremies om de werkloosheidsuitkeringen te financieren. Deze oefenen een opwaartse druk uit op de arbeidskosten, hetgeen tot een verlies aan banen leidt. Hierdoor komt men in een vicieuze cirkel terecht.

Ten slotte wordt vaak vergeten dat economische dynamiek een continu proces van schepping en liquidatie impliceert (Schumpeter's *Neue Kombinationen*: nieuwe

combinaties gekoppeld aan creatieve vernietiging). Hoge kosten om mensen te ontslaan vormen een belemmering om hen in dienst te nemen, waardoor werkgelegenheid wordt vernietigd, terwijl hoge liquidatiekosten voor ondernemingen een beletsel vormen voor de aanvaarding van ondernemersrisico, hetgeen fruikend is voor innovatie.

Wat voor conclusie kan nu uit het voorgaande worden getrokken? In 1992 was het motto van Clinton's succesvolle presidentiële campagne: *It's the economy stupid!* Voor het Europa van vandaag geldt: *It's the incentive structure, stupid!*

Drs. H.H.J. Labohm is als gastonderzoeker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Inter-nationale Betrekkingen 'Clingendael' in Den Haag en lid van de kernredactie van Liberaal Reveil.

I De recente verklaring van John Christy, Professor Atmosferische Wetenschappen, Directeur van het 'Earth System Science Center' aan de Universiteit van Alabama in Huntsville en *lead author* in het IPCC-proces, voor het Amerikaanse Congres laat daarover geen enkele twijfel bestaan. Zie:

<http://www.eco.freedom.org/el/20030601/christy.shtml>

In deze verklaring laat Christy geen spaan heel van de stelling van de voorstanders van Kyoto als zou de klimatologische wetenschap reeds zodanig niveau zou hebben bereikt dat het vaststaat dat de door de mens veroorzaakte uitstoot van CO₂ tot rampzalige opwarming van de aarde leidt. Bovendien weerlegt hij de bewering dat alle klimatologen binnen het IPCC het met elkaar eens zouden zijn. Over Kyoto merkt hij op: 'A fundamental fact that our nation needs to understand, is that any of these proposals, if implemented, will have an effect on the climate so small that we would not be able to detect it.' Christy is niet de enige actieve deelnemer in het IPCC-proces die zich publiekelijk in deze zin heeft uitgesproken. Hoe komt het toch dat wij deze informatie nooit in Nederlandse overheidspublicaties en/of kranten lezen?

EEN LIBERAAL INNOVATIEBELEID

LESSEN UIT FINLAND EN IERLAND

CEES VAN BEERS

Dat in een handelsnatie als Nederland grote investeringen in onderwijs en onderzoek veel minder lonend zouden zijn dan in landen die minder afhankelijk van de wereldeconomie zijn is volgens de auteur onjuist: voor de groei op lange termijn zijn innovaties van groot belang ongeacht de openheid van een economie. Om mogelijke Nederlandse inspanningen om de kenniseconomie te stimuleren in perspectief te plaatsen wordt hier een vergelijking gemaakt met twee andere Europese landen waar men verschillende wegen heeft bewandeld om het innovatiepotentieel van de economie te vergroten: Finland en Ierland. Lessen blijken vooral te trekken uit het Finse innovatiebeleid, waar de overheid investeert in (technisch) onderwijs en actief samenwerking tussen universiteiten en bedrijfsleven faciliteert.

INLEIDING

Na het succes van het poldermodel behoort de Nederlandse economie op dit moment tot de slechtst presterende economieën in Europa in termen van economische groei. Het economisch perspectief voor geheel Europa is weinig rooskleurig, maar Nederland zal de hekkensluiser zijn. De prognoses voor de groei van het Nederlandse bruto binnenlands product (BBP) in constante prijzen zijn 0,5 procent en 1,7 procent voor de jaren 2003 en 2004 terwijl deze cijfers 1,0 procent en 2,3 procent zijn voor de gehele eurozone. Andere kleine EU-landen zoals Finland en Ierland scoren beter. De Finse cijfers zijn 2,2 procent respectievelijk 2,9 procent. De Ierse groei wordt geschat op 1,1 procent respectievelijk 2,7 procent.

Het succesvolle poldermodel is veranderd in een dijkdoorbraak. Loonmatiging en bezuinigingen hebben de

afgelopen twintig jaar geleid tot afname van de werkloosheid maar ook tot verwaarlozing van investeringen in onderwijs en onderzoek. Nederland wordt soms gezien als handelsnatie waar omvangrijke investeringen in onderwijs en onderzoek veel minder lonend zouden zijn dan in landen die minder afhankelijk van de wereldeconomie zijn. Naar mijn mening is dit een onjuiste zienswijze. De grote openheid van de Nederlandse economie (bijna de helft van ons nationaal inkomen wordt verdiend via internationale handel) is niet van belang voor de vraag of innovaties en daarmee innovatiebeleid van belang is. Voor de lange termijn groei zijn innovaties van groot belang ongeacht de openheid van een economie. De afhankelijkheid van het buitenland is wel cruciaal voor de vraag of omvangrijke investeringen in onderwijs en onderzoek de enige weg zijn om een kwalitatief hoge economische groei tot stand te brengen. Ten einde mogelijke Nederlandse inspanningen om de kenniseconomie te stimuleren in perspectief te plaatsen wordt een vergelijking gemaakt met twee andere open Europese Unie (EU-) landen waar men verschillende wegen heeft bewandeld om het innovatiepotentieel van de economie te vergroten: Finland en Ierland.

DE RELEVANTIE VAN INNOVATIES VOOR ECONOMISCHE GROEI

Economische groei van een economie wordt verklaard uit de beschikbare hoeveelheid kapitaal en arbeid en de wijze waarop deze worden ingezet. Door meer te investeren (kapitaalvergroting), meer arbeid beschikbaar te maken voor de arbeidsmarkt (bevordering WAO-uitstroom) en door een andere, slimmere wijze van arbeid en kapitaal te gebruiken (technologische ontwikkeling door middel van innovaties) wordt er meer waarde toe-

gevoegd en daarmee meer nationaal inkomen gegeneerd. De eerste factor - kapitaalvergroting - levert in een welvarende westerse economie een beperkte bijdrage aan de economische groei ten gevolge van de wet van de toe- en afnemende meeropbrengst. Toename van de arbeidsinzet is ook beperkt om lange termijn economische groei te garanderen omdat op een gegeven moment alle arbeid is ingezet (in het meest ideale geval). Economische groei is voor een hoog ontwikkeld land op lange termijn alleen veilig te stellen door op een slimmere wijze de productieprocessen in te richten en nieuwe producten te ontwikkelen.¹ Vermoedelijk zal op de lange termijn ongeveer vijftig procent van de economische groei in OESO-landen voortkomen uit technologische ontwikkeling.

Innovaties en technologische ontwikkeling komen tot stand in bedrijven (toepassingsgerichte innovaties door voortdurend vernieuwingen in het productieproces en nieuwe producten in te voeren) en universiteiten en kennisinstellingen (fundamenteel en toepassingsgericht). Fundamenteel onderzoek verdient zich pas op lange termijn terug en is veelal zeer breed toepasbaar. Daarom moet dergelijk onderzoek worden gestimuleerd door investeringen van de overheid. Ook ondernemingen worden geconfronteerd met dure Onderzoeks- en Ontwikkelings (O&O-) investeringen die moeilijk kunnen worden terugverdiend omdat de resultaten van zo ontstane nieuwe kennis wegvloeiën naar concurrenten en andere ondernemingen. Met name voor kleine en middelgrote bedrijven is het vaak moeilijk O&O-investeringen te plegen. Deze investeringen zijn maatschappelijk zeer gewenst vanwege gunstige lange termijn effecten op de economische groei en vereisen dus overheidsondersteuning door middel van een goede patentbescherming, generieke stimuleringsmaatregelen zoals de Wet Bevordering Speur en Ontwikkeling (WBSO), goede samenwerking tussen innoverende bedrijven of kennisinstellingen zoals universiteiten en dergelijke. Omdat bedrijven zelf een winstdrijfveer hebben om de concurrentie voor te blijven hebben zij een prikkel toepassingsgericht te innoveren. Het succes van een kapitalistisch vrije markt systeem ten opzichte van centraal geleide maatschappelijke systemen zoals het communistische, kan worden verklaard uit de voortdurende concurrentieslag tussen bedrijven om te

innoveren.² Daarnaast blijkt dat volkshuishoudingen met een groot innovatiepotentieel minder gevoelig zijn voor economische recessies.³

INNOVATIEBELEID IN KLEINE LANDEN

In grote lijnen zijn er voor kleine landen twee manieren om zich voor de economische groei relevante technologische ontwikkeling eigen te maken. Allereerst kan door middel van algemeen actief overheidsbeleid veel geld worden geïnvesteerd in (technisch) onderwijs en onderzoek. Daarnaast kan specifiek beleid worden gevoerd door gericht investeringen in zogenaamde high technology sectoren te stimuleren. De positieve invloed van innovaties op economische groei is een belangrijk argument om actief te kiezen voor algemene investeringen in (technisch) onderwijs en onderzoek. Specifiek beleid gericht op bepaalde sectoren roept vraagtekens op omdat het de kant uitgaat van actief industriebeleid door de overheid.⁴ De negatieve ervaringen met Nederlands industriebeleid in de jaren zeventig (RSV affaire, en dergelijke) hebben geleerd dat de overheid nooit op de stoel van de ondernemer moet gaan zitten. Bovendien is een probleem voor kleine economieën de grootschaligheid van O&O investeringen die naast een actief overheidsbeleid ook een grote afzetmarkt vereisen om voldoende rendement te genereren. Vervolgens zijn de budgettaire middelen van een klein land veel beperkter dan van een groot land. Ook loopt men het risico dat de baten van de stimulering van onderzoek en ontwikkeling in bedrijven door middel van gerichte overheids subsidies uiteindelijk gedeeltelijk of geheel wegvloeiën naar het buitenland, zeker als het gaat om Nederlandse bedrijven die internationale vestigingen hebben. De met behulp van Nederlands overheidsgeld ontwikkelde innovaties kunnen worden toegepast in buitenlandse filialen van deze internationale ondernemingen.

Een tweede manier om als klein land technologische ontwikkeling te stimuleren is door niet voorop te lopen als kennisproducent maar zich meer te specialiseren in de omzetting van kennisproductie naar kennistoepassing. Men ziet zich dan als volger van grote landen en het is zaak via investeringen van innoverende buitenlandse ondernemingen het binnenlandse kennispotentieel aan te vullen. Het beleid zou in dat geval gericht moeten zijn op

de verspreiding en overdracht van dergelijke kennis.

In Nederland is de openheid van de economie altijd een belangrijke leidraad geweest voor het economisch beleid. Dit is een gegeven waarmee in 1982 bij het Akkoord van Wassenaar duidelijk rekening is gehouden. Exporten waren en zijn belangrijk. In het Akkoord van Wassenaar was de centrale gedachte dat de open Nederlandse economie sterker afhankelijk zou zijn van buitenlandse (export) dan van binnenlandse (kleine markt) vraag. Loonmatiging (in ruil voor lastenverlichting) leidt tot relatief lage loonkosten in Nederland, bevordert de Nederlandse export en daarmee de werkgelegenheid. Binnen de economische omstandigheden in het begin van de jaren tachtig was het loonmatigingsbeleid een goede manier om Nederland uit de economische crisis te exporteren. Ook een aantal grote Nederlandse multinationals heeft baat gehad bij een beleid van loonmatiging.⁵

Het is opvallend dat in politieke en beleidskringen de openheid van de Nederlandse economie voortdurend wordt geassocieerd met exportmogelijkheden maar veel minder met de aantrekkelijkheid van Nederland als vestigingsplaats voor buitenlandse innoverende *high technology*-ondernemingen. Echter openheid betekent ook openheid voor investeringen van buitenlandse bedrijven in Nederland. Dit betreft niet alleen grote buitenlandse multinationals maar ook het buitenlands midden- en kleinbedrijf dat in Nederland investeert. Een beleid gericht op de stimulering van kennisoverdracht van buitenlandse naar binnenlandse bedrijven moet uit twee onderdelen bestaan. Allereerst moet gekeken worden welke bedrijven vanuit innovatiepotentieel interessant zijn. Ten tweede moet er een vruchtbare bodem voor kennisoverdracht worden gegenereerd. Maar het à priori selecteren van high technology bedrijven door de overheid lijkt te wijzen op het via de achterdeur binnenhalen van industriebeleid. Uit een vergelijking tussen ervaringen met innovatiebeleid in twee andere kleine Europese economieën, Finland en Ierland, blijkt dat deze selectie niet nodig is om toch high technology buitenlandse bedrijven aan te trekken. Beide landen hebben elk een verschillend beleid gevoerd om de economische groei en de innovatiekracht van de nationale economie te stimuleren en hebben hogere groeicijfers laten zien dan Nederland. In Finland is er een sterke concentratie op het actief

stimuleren van de binnenlandse kennisinfrastructuur door te investeren in onderwijs en onderzoek. Het Ierse innovatiebeleid was in de jaren negentig gericht op versterking van de smalle binnenlandse kenniseconomie door gericht buitenlandse investeringen aan te trekken die actief zijn in high technology sectoren, ICT, farmaceutische producten en biotechnologie.

INNOVATIEBELEID IN FINLAND

Finland werd in 1989 geconfronteerd met een diepe crisis door het wegvallen van de Russische markt waarvan het zeer afhankelijk was voor de exporten. De helft van de Finse exporten bestond twintig jaar geleden uit hout en papier, low-technology producten waar mogelijke innovaties niet substantieel bijdroegen tot de kenniseconomie. Finland zocht zijn toevlucht niet in loonmatiging maar in investeringen in onderwijs en onderzoek en de toepassing van nieuwe technologieën. Met andere woorden terwijl Nederland sinds 1982 de lonen in bestaande bedrijven laag heeft proberen te houden ten einde meer mensen aan het werk te helpen, koos men in Finland voor investeringen in de kwaliteit van de arbeid en daarmee voor het creëren van een goede uitgangssituatie om nieuwe technologisch geavanceerde bedrijven te starten.

De centrale leidraad in het Finse innovatiebeleid is eenvoudig. Product-, proces- en organisatorische innovaties zijn essentieel voor productiviteitsgroei. Om deze innovaties tot stand te brengen zijn drie zaken essentieel: goed opgeleide mensen, een goed functionerend financieel systeem waar durfkapitaal makkelijk wordt verschaft en een innovatiecultuur.⁶ De Finse overheid is aan deze vereisten voor innovaties tegemoet gekomen door te investeren in onderwijs en onderzoek teneinde innovaties in universiteiten en daarbuiten te stimuleren. Zo stegen de totale O&O investeringen als percentage van het BBP van 1,2 procent in 1982 tot 2,2 procent in 1992 om uiteindelijk in 1999 uit te komen op 2,9 procent. Hiervan is 1,95 procent O&O door bedrijven en dit percentage zal naar verwachting blijven stijgen. In Nederland daarentegen bedroegen de totale O&O investeringen 1,97 procent in 1998 waarvan 1,06 procent door het bedrijfsleven. Het laatstgenoemde percentage zit in een dalende lijn. De Finse overheid is er blijkbaar goed in

geslaagd het innovatieve karakter van het bedrijfsleven te versterken. Dat heeft zij bereikt door het Finse innovatiesysteem drastisch om te vormen waarbij het bevorderen van de contacten tussen potentiële innoveerders als universiteiten, kennisinstellingen, bedrijven en individuen voorop stond. Een voorbeeld hiervan is de oprichting van een *Science and Technology Policy Council* (STPC) dat een zekere 'poldersfeer' ademt. Vertegenwoordigers van bedrijfsleven, universiteiten, andere onderwijsinstellingen, vakbonden en de Finse overheid maken deel uit van deze STPC. De overheid is er in politieke zin zwaar bij betrokken via de ministers van Economie, Financiën en Onderwijs. De president van de Republiek Finland is de voorzitter. Dit heeft veel vruchten afgeworpen met name wat betreft investeringen in de Finse Informatie Technologie (IT) sector. Het meest bekende voorbeeld is Nokia dat van een papierfabriek uit de negentiende eeuw is uitgegroeid tot een wereldwijd IT-concern. Naast Nokia bestaat het Finse 'Mobile Phone Valley'-cluster uit ongeveer 3000 ondernemingen.

In het Finse innovatiesysteem is een belangrijke plaats ingeruimd voor de universitaire opleiding en het universitaire onderzoek. Een belangrijk deel hiervan is gericht op technisch onderwijs en onderzoek. Fundamenteel onderzoek van universiteiten wordt gefinancierd door de Finse Academie voor Wetenschappen. Daarnaast bestaat Tekes, een organisatie die financiering verschaft voor specifiek toegepast technologisch onderzoek aan universiteiten en bedrijven. Tekes is verantwoording schuldig aan het Ministerie van Handel maar verder volledig onafhankelijk in haar beslissingen. Het voordeel hiervan is dat Tekes volledig los staat van politieke waan-van-de-dag beslissingen waardoor het zich op langere termijn doeleinden kan concentreren. Tekes staat in nauw contact met de Finse Academy waardoor samenwerking tussen universiteiten en bedrijven makkelijk wordt gemaakt. Een andere organisatie is SITRA dat zich bezig houdt met de financiering van startende high technology bedrijven. Zij is eigenlijk een publieke *venture capitalist* en werkt nauw samen met Tekes.

De resultaten van de Finse benadering kunnen worden teruggevonden in een aantal cijfers. De overheidsbestedingen aan onderwijs als procent van het bruto binnenlands product zijn hoger dan in Nederland

in de periode 1995-2000, namelijk 5,7 procent tegenover 4,6 procent.⁷ Het aantal studenten techniek in de leeftijd van twintig tot 29 jaar is in deze periode bijna achttien procent tegen zes procent van het totale aantal studenten in deze leeftijdscategorie in Nederland. Het aantal onderzoekers per duizend inwoners is in Finland twee keer zo hoog als in Nederland. Opvallend is dat het percentage Finse bedrijven dat met universiteiten wil samenwerken zeven keer zo hoog is dan in Nederland, namelijk 49 respectievelijk zeven procent. De verschillende benaderingen van Finland en Nederland manifesteren zich ook in de werkloosheidscijfers in 1995-2000. Deze zijn in Finland nog steeds relatief hoog, namelijk ruim 9,4 procent van de beroepsbevolking tegen slechts drie procent in Nederland.⁸ De Finse werkloosheid is hoog onder de laaggeschoolden. Onder hooggeschoolden is de werkgelegenheid sterk toegenomen. De totale Finse werkgelegenheid is met gemiddeld 0,9 procent gedaald in 1989-1999 maar stijgt sindsdien.

Opvallend is dat het actieve Finse beleid van investeren in onderwijs en onderzoek en het bouwen van een geïntegreerd innovatiesysteem ook zijn vruchten afwerpt op het terrein van directe buitenlandse investeringen. De innoverende buitenlandse bedrijven die Finland weet aan te trekken verrichten ook eigen O&O in Finland en doen dat vaak in samenwerking met andere Finse bedrijven en universiteiten. Van de buitenlandse bedrijven in Nederland die rapporteren dat zij innoveren verricht een aanzienlijk deel onderzoek en ontwikkeling buiten Nederland.⁹ Innoverende buitenlandse bedrijven blijken hun O&O-investeringen niet graag te laten meeverhuizen naar het buitenland tenzij er sprake is van een goede O&O-cultuur en -systeem zoals in Finland. Met andere woorden, een goed en duidelijk innovatiebeleid trekt automatisch innovatieve buitenlandse bedrijven aan waardoor het binnenlandse kennispotentieel verder wordt versterkt.

INNOVATIEBELEID IN IERLAND

Ierland heeft sinds de jaren tachtig succesvol gepoogd hoge groeicijfers te bereiken door te investeren in overheidsmaatregelen die gericht waren op het actief aantrekken van high technology buitenlandse ondernemingen. Dit beleid werd uitgevoerd door de IDA (Industrial

Development Agency) Ireland, een agentschap dat gericht is op het aantrekken van buitenlandse ondernemingen in Ierland. In de periode voor 1984 werd de aandacht gericht op een 'shotgun' benadering door zoveel mogelijk arbeidsintensieve buitenlandse bedrijven aan te trekken teneinde zoveel mogelijk arbeidsplaatsen te creëren. Dit beleid werd in de recessie van begin jaren tachtig omgegooid en er werd gekozen voor een selectieve benadering. Deze selectieve high technology strategie werd officieel afgekondigd in 1984. De strategie van IDA Ireland concentreerde zich op het aantrekken van buitenlandse investeringen met zogenaamde *head-quarter* functies die het potentieel hadden zich in de Ierse economie te integreren door zogenaamde *linkage*-effecten naar binnenlandse bedrijven.

Op zich is IDA Ireland succesvol gebleken in het aantrekken van buitenlandse investeringen in high technology sectoren zoals ICT, farmaceutische industrie en biotechnologie zeker gemeten aan de toename van de Ierse exporten die als high technology zijn te classificeren. De beslissing zich te richten op high technology buitenlandse investeringen kwam uit pragmatische overwegingen voort. Deze sectoren hadden een hoog groeipotentieel en konden leiden tot de creatie van hooggeschoolde werkgelegenheid. Daarnaast speelde een rol dat de buitenlandse investeringen in deze sectoren een aantrekkingskracht zouden hebben voor het traditioneel weinig O&O-genererende binnenlandse bedrijfsleven. Dit is mislukt omdat de buitenlandse high technology ondernemingen aanzienlijk investeerden in lage technologie-onderdelen in Ierland. Een essentieel kenmerk van high technologie-industrieën is dat het productieproces internationaal wordt opgebroken en de diverse onderdelen van het te produceren product (bijvoorbeeld computers) daar laten plaatsvinden waar de voorwaarden het meest gunstig zijn. Zo zullen zij arbeidsintensieve onderdelen laten plaatsvinden in landen met relatief lage loonkosten (zoals Ierland en Nederland in de jaren tachtig en negentig). High technology-onderdelen houdt men vaak in het land waar het buitenlandse bedrijf de hoofdvestiging heeft. Als men high technology-onderdelen laat meeverhuizen naar het buitenland dan zal dat een land moeten zijn waar wat te 'halen' valt op het terrein van technische en organisatorische kennis zoals in Finland. Bovendien blijken veel

innovaties te bestaan uit procesinnovaties en nauwelijks uit productinnovaties die een grotere bijdrage aan de kwaliteit van de economische groei geven. In Ierland is slechts veertig procent van alle innoverende buitenlandse bedrijven in de goederen- en dienstensectoren voortdurend met O&O bezig. Met andere woorden, O&O vindt in zestig procent van de relevante gevallen elders plaats en de resultaten worden gebruikt in het Ierse filiaal door het aan te kopen. Het gevolg is dat er weinig positieve beïnvloeding is van O&O-intensieve buitenlandse bedrijven op het binnenlands innovatiepotentieel.

LESSEN VOOR NEDERLAND

Nederland heeft met Ierland gemeen dat buitenlandse investeringen een grote rol spelen in de nationale economie. Bovendien blijkt ook dat in beide landen de O&O-intensiteit (O&O-uitgaven als procent van het BBP) van bedrijven aanzienlijk lager ligt dan in Finland. De O&O-intensiteit van Nederlandse bedrijven is in de jaren negentig gedaald maar van Ierse bedrijven is zij toegenomen. De oorzaak kan voor 45 procent worden gevonden in specialisatie van de Nederlandse economie in sectoren die traditioneel weinig aan O&O doen en voor 55 procent in gedaalde O&O-uitgaven ten opzichte van vergelijkbare buitenlandse bedrijven.¹⁰

Op het terrein van de buitenlandse investeringen trekt Nederland veel investeringen aan die goed aansluiten bij de fysieke infrastructuur die Nederland heeft (Rotterdam) en gekenmerkt worden door een lagere O&O-intensiteit dan buitenlandse investeringen in Finland. Het betreft vooral distributiebedrijven die gebruik maken van Nederland als doorvoerland naar met name Duitsland. Ofschoon het Commissariaat voor Buitenlandse Investerings in Nederland haar uiterste best doet high technology bedrijven voor Nederland te interesseren is het een weg die slechts beperkt oplossingen biedt. Zoals gesteld, high technology-bedrijven zullen hun high technology-onderdelen vestigen in landen waar een goede technologie- en O&O infrastructuur aanwezig is. Met andere woorden het Ierse voorbeeld moet voor Nederland geen navolging vinden. De rol van de overheid moet niet zijn het stimuleren van de *winner*s door middel van subsidies. Dan vervalt men in ouderwets industriebeleid wat veel liberalen terecht een gruwel is. Lessen zijn

eerder te trekken uit het Finse innovatiebeleid van de afgelopen twintig jaar. Dat is niet eenvoudig. De weinig O&O georiënteerde structuur van de Nederlandse economie moet dan worden omgevormd en dat is een lange weg te gaan. Lange termijn investeringen in O&O en het bouwen van een aantrekkelijk innovatiesysteem en -cultuur zullen moeten worden verricht. Hiervoor is nodig dat de overheid veel investeert in (technisch) onderwijs, toegang tot (technisch) onderwijs vergroten door in lager en middelbaar onderwijs meer aandacht voor bètavakken en door gedifferentieerde collegegelden in te voeren, en dergelijke. Ook versterkte samenwerking tussen universiteiten en bedrijfsleven is nodig. In VVD-kringen leeft de mening dat universiteiten een groter deel van hun budget via *contract research* van bedrijven moeten binnen halen.¹¹ Dat is geen slecht idee maar veel hangt af van de uitvoering. Immers als de te verwerven middelen via *contract research* leiden tot een evenredige daling van de overheidsfinanciering voor fundamenteel onderzoek, zullen universiteiten dit zien als nieuwe verkapte bezuinigingen en als een poging universiteiten om te vormen tot filialen van het bedrijfsleven. Bovendien blijkt in het bedrijfsleven niet altijd positief gereageerd te worden op universiteiten als knecht van het bedrijfsleven. Bedrijven zijn vrij samenwerkingsverbanden aan te gaan met onderzoeksorganisaties en dat behoeven niet noodzakelijkerwijs Nederlandse universiteiten of kennisinstellingen te zijn.¹²

Het Finse voorbeeld laat zien dat actieve overheidsbemoedening is nodig om universiteiten en bedrijven op een verantwoorde en zorgvuldige wijze met elkaar te laten samen werken. De in het regeerakkoord voorgestelde oprichting van een Innovatieplatform kan een stap in de goede richting zijn. Als dit platform er komt en een 'polder' praatclub wordt waar geen actie van uitgaat, verandert er niets. Het platform zal moeten leiden tot de constructie van een helder innovatiesysteem waar politiek onafhankelijke instituten zich moeten bezig houden met het stimuleren van technologisch onderzoek (denk aan Tekes in Finland). Samenwerking tussen universiteiten en bedrijfsleven en tussen universiteiten onderling moet daarbij een belangrijk element zijn.

Finland laat ook zien dat een economie met een goed ontwikkeld innovatiesysteem uiteindelijk voor buiten-

landse ondernemingen een aantrekkelijk doel is om high technology onderdelen te investeren hetgeen de innovatie infrastructuur versterkt. Industriebeleid gericht op het aantrekken van buitenlandse high technology ondernemingen is geen goede optie zoals het Ierse voorbeeld laat zien. Het Finse model biedt voor Nederland aantrekkelijker perspectieven dan het Ierse model.

Dr. C.P. van Beers is Universitair Hoofddocent Economie van Innovatie, Faculteit Bestuur Techniek en Management aan de Technische Universiteit Delft en lid van de partijcommissie Financieel Economische Zaken/MKB.

- 1 Zoals nog al eens abusievelijk wordt gedacht kan economische groei niet direct worden gestimuleerd door begrotingstekorten. Deze beïnvloeden hooguit tijdelijke afwijkingen van het structurele economische groeipad. Wel kan door middel van gerichte overheidsbestedingen de kwaliteit van de groei (onderwijs) worden beïnvloed.
- 2 Zie W.J. Baumol, *The Free Market Innovation Machine. Analyzing the growth miracle of capitalism*, Princeton, 2002.
- 3 Zie voor dit argument P. Geroski, S. Machin en J. Van Reenen, 'The Profitability of Innovating Firms', *Rand Journal of Economics*, 24, 1993, pp. 198-211.
- 4 M.J.A.M. Aalders, R.E. Batten, J.K. Martijn en P.A. de Ruijter, *Overheid en industrie. In vijftig jaar van industrialisatie naar kenniseconomie*, geschrift 86 van de Teldersstichting, Den Haag, 1999.
- 5 Niettemin blijkt het tekort aan technisch geschoold personeel in Nederland aanleiding geweest voor een aantal grote internationale bedrijven zoals AKZO Nobel, DSM, Phillips, Shell en Unilever hun onvrede over het Nederlandse onderwijs te uiten.
- 6 Zie M. Castells and P. Himanen, *The Information Society and the Welfare State*, Oxford, 2002.
- 7 OECD, *Education at a Glance 2001*, Parijs, 2002 en Frans Nauta, 'Finland toont Nederland de weg naar groei', *Het Financieel Dagblad*, 3 januari 2003.
- 8 Overigens zijn de werkloosheidscijfer van Nederland geflatteerd als rekening wordt gehouden met het zeer grote aantal WAO-ers.

- 9 Ministerie van Economische Zaken, *Innovatie en Inkomende Investerings. De bijdrage van buitenlandse bedrijven aan de Nederlandse kenniseconomie*, Den Haag, 2001.
- 10 H. Hollanders en B. Verspagen, *De invloed van de sectorstructuur op de Nederlandse R&D uitgaven*, Rapport voor het Ministerie van Economische Zaken, Den Haag, 1998 en *Het Nederlands Observatorium voor Wetenschap en Technologie, Wetenschaps- en Technologie Indicatoren 2000*, CWTS Leiden en MERIT, Maastricht
- 11 Hier moet worden opgemerkt dat dit vooral valide is voor de technische universiteiten en de bèta-studierichtingen aan klassieke universiteiten.
- 12 Zie ook de reactie van VNO-NCW voorzitter Schraven op mogelijke privatisering universiteiten, 'Nijs: private universiteiten prima', *de Volkskrant* 17 april 2003.

WERKEN AAN WAARDEN

SABINE BIERENS

Voor en na de landelijke hype over ‘normen en waarden’ was en is er vanuit het liberalisme veel aandacht voor het probleem van een groeiend ongenoegen over morele waarden en omgangsvormen in Nederland: vóór de hype in de VVD-commissie Respect die was ingesteld ter formulering van een goed onderbouwd liberaal standpunt in het waarden-debat; na de hype hopelijk in structurele aandacht voor het onderwerp en doelgericht beleid van het kabinet Balkenende II.

Was het afgelopen jaar de liberale visie op waarden en normen aan de orde, dan werd door ex-VVD-fractievoorzitter Zalm vaak gewezen op de waarden die vastliggen in onze Grondwet en de noodzaak van een aantal aanvullende leefregels in de omgang met elkaar. Bij een aantal liberalen leefde echter al langer, voorafgaand aan het uitbreken van de landelijke hype rond ‘normen en waarden’, het idee dat er vanuit het liberalisme meer te zeggen was over bepaalde waarden van onze samenleving. Bijvoorbeeld over omgangsvormen of een positieve formulering van waarden in de omgang met elkaar. Want met name met dit basale ‘morele kapitaal’ leek iets mis in de Nederlandse samenleving van rond de millenniumwisseling, wellicht zelfs in meer Westerse samenlevingen.

Hoewel normvervaging een klacht van alle tijden is, was zij met name de laatste jaren meer te horen. Mensen ervoeren een verminderde veiligheid op straat, een afname van respect van mensen voor elkaar, verminderd fatsoen ten opzichte van elkaar en een verruwing in de onderlinge omgang. Geen norm leek meer vanzelfsprekend: opstaan voor elkaar in de tram, het ontzien van de ander bij gebruik van mobiele telefoons en walk- of discman in de publieke ruimte, het elkaar niet onnodig beledigen, lastigvallen of intimideren. En dan waren er

natuurlijk de vele voorvallen van ‘zinloos geweld’. Dit alles droeg bij aan een lage ‘gevoelstemperatuur’ van normvol gedrag, van de eigen veiligheid en daarmee van het eigen welzijn.

Liberalisering van de samenleving werd als prettig ervaren, maar het normloze gedrag was een teken dat men toch iets te ver was doorgeslagen in het individualisme en het egoïsme had de overhand genomen, zo was veel te lezen en te horen. Toch heeft dit normloze gedrag niets met individualisme te maken en al helemaal niet met liberalisering. Het roept echter voor het liberalisme – net als voor andere politiek maatschappelijke stromingen – wel vragen op die moeilijk te beantwoorden zijn. Het antwoord op deze vragen is niet: we hebben een grondwet en wij dienen daarnaast regels in de omgang met elkaar af te spreken. In het volgende betoog zal ik proberen aan te tonen waarom dat antwoord niet volstaat en tegelijk zal ik proberen oplossingen aan te dragen die wel tot onderhoud en verbetering van ons morele kapitaal bijdragen.

INTERNALISERING VAN WAARDEN, DUIDELIJKHEID OVER NORMEN

Het gaat in deze discussie mijns inziens over waarden die wij Nederlanders wel van belang achten, maar die niet vastgelegd zijn in wet- en regelgeving. Immers onze hele wetgeving is gestolde moraal. Het zijn de regels in de omgang met elkaar die wij vanuit het schadebeginsel zo belangrijk vinden dat we overtreding ervan strafbaar hebben gesteld. Maar hoe leg je bijvoorbeeld verdraagzaam en respectvol gedrag vast? En belangrijker nog: hoe controleer je de naleving ervan? Dit soort gedragskenmerken zijn immers niet bij wet verplicht gesteld. Tochervaart een groot deel van de Nederlandse bevolking - zo blijkt uit een recent onderzoek van het NIPO - een gebrek aan respect als onderliggende reden van een

groot aantal maatschappelijke problemen, met name op het gebied van waarden en normen.¹ Het is duidelijk dat er ongeschreven regels in de omgang zijn waaraan wij Nederlandse burgers hechten. Er lijken twee opties te zijn voor de oplossing van het probleem van gebrek aan het respecteren van deze regels. Het reguleren van dergelijk wenselijk gedrag óf het op zoek gaan naar manieren van niet-wetgevende aard om amoreel gedrag te beïnvloeden en de moraal breed te doen herleven in de samenleving. Liberalen zullen liefst voor het tweede kiezen. Bestaande regels moeten (wellicht beter) gehandhaafd worden, maar de huidige tendens van de kabinetten Balkenende I en II wijst wat dat betreft in de goede richting (bijvoorbeeld strengere verkeerscontroles, maar ook de controleactie in discotheek Escape in Amsterdam - los van het feit of de maatregelen die daarbij genomen zijn al dan niet terecht zijn). Voor het overige is gedragssturing op andere manieren gewenst.

De Grondwet is het belangrijkste deel van het geheel van moraliteit dat wet- en regelgeving vormen. Daarin liggen de basiswaarden vast waarop onze samenleving gebaseerd is. Ze zijn echter te abstract en bovendien te onbekend bij mensen om directe invloed te hebben op gedrag. Willen we dat de waarden uit de Grondwet invloed uitoefenen op óns gedrag (hoewel het met name non-interventieverplichtingen van de overheid zijn), dan zal in onderwijs, opvoeding, inburgering en strafrecht de nadruk moeten komen te liggen op de inhoud en het waarom van deze rechten, niet louter op het bestaan en de vorm ervan. Kortom de waarden van de Grondwet zullen geïnternaliseerd moeten worden. Wapperen met de Grondwet voor een jongere die op het punt staat zich onfatsoenlijk te gedragen of een overtreding te begaan, zal zijn gedrag naar alle verwachting niet positief beïnvloeden. Voorspelbaar en consequent optreden bij lichte vergrijpen, handelingen die de lijn van onwenselijk naar strafbaar gedrag net overschrijden, wel, intolerantie ten opzicht van normloos gedrag ook.² Inzicht creëren in en begrip creëren van de waarde en de noodzaak van bepaalde waarden die doorleven in gedrag wellicht ook.

Dit zijn dan ook de richtingen waarin oplossingen voor een betere publieke moraal gezocht moeten worden. Duidelijk ingrijpen van hogerhand en een goede opvoeding en opleiding in de morele kaders van deze

samenleving en de waarden-pilaren waarop zij rust.

STURING VAN HOGERHAND

Bij ingrijpen 'van hogerhand' moet niet alleen gedacht worden aan politie en justitie. Zij gaan immers alleen over strafbaar gedrag en het probleem waarover wij het hebben is nu juist het ongewenste gedrag dat niet vastligt in de regelgeving (hoewel hier uiteraard sprake is van een verband en een overlap). Het is daarom van belang dat ook anderen op verantwoordelijke posities in de samenleving – leraar, schoolbestuur, arts, werkgever, trein-bus- en trampersoneel – aangeven welk gedrag in hun 'invloedssfeer' als de norm wordt geacht en dat zij ook toezien op de naleving daarvan. Hoewel normen door mensen onderling 'horizontaal' in stand moeten worden gehouden, is 'verticale' steun hiervan onontbeerlijk om de neergaande spiraal van angst voor ingrijpen en van de terreur van het geweld en van de brutaliteit te doorbreken. Het toezicht van mensen zelf op normvol gedrag van de medeburger is het krachtigst. Maar hij moet zich hierin gesteund weten door hulp van hogerhand. Dit geldt zowel voor vernieuwingsprojecten van stadsdelen als voor het in de openbare ruimte corrigerend optreden tegenover normloos gedrag en het handelen uit noodweer. Daarin moet steeds nadrukkelijk gekozen worden voor het belang van de welwillende burger.

Zo kan bij de vervolging van delicten door het Openbaar Ministerie duidelijk prioriteit worden gegeven aan de vervolging van hen die andermans bezit of eerbaarheid aantasten boven optreden uit noodweer of optreden ter bescherming van het eigen bezit. Eigenrichting mag niet verworpen tot norm, maar een afnemend vertrouwen in de rechtsstaat werkt deze eigenrichting slechts in de hand. Het mes van het daadkrachtig, voorspelbaar en consequent optreden tegen kwaadwillenden of aanstichters van een incident snijdt dan ook aan twee kanten. Naast dit duidelijke optreden ten opzichte van overtredingen om daarmee te laten zien dat er regels zijn waaraan men geacht wordt zich te houden en ook niet strafbaar normloos gedrag tegen te gaan, is anderzijds alertheid op deviant gedrag dat niet strafbaar is van belang ter voorkoming van het ontstaan van een glijdende schaal richting overtredingen. Met het tegengaan van onfatsoenlijk, overlast bezorgend en ander afwijkend gedrag kan

niet alleen dit gedrag de wereld uit worden geholpen, maar kan ook potentieel crimineel gedrag worden ondervangen. Van 'kwaad' komt namelijk zonder correctie meestal 'erger'. Schoolverzuim is een vorm van zo'n 'lichte overtreding' die een sterke indicatie is voor later verdergaand deviant gedrag. Tegen dit soort overtredingen moet dus alert en consequent worden opgetreden.

OUDEERS/OPVOEDERS, ONDERWIJS EN INBURGERING

Naast dit ingrijpen door de overheid, hetgeen zowel kan bestaan uit repressie als preventie - preventie bijvoorbeeld door middel van buurtprogramma's, taakstraffen of het aanwijzen van een gezinscoach of -voogd - of door andere verantwoordelijken in de samenleving, is er een vormingsaspect ter verbetering van de waarden in de omgang met elkaar en de omgangsvormen. Het is van het grootste belang dat bepaalde waarden in de opvoeding en in het onderwijs worden meegegeven, willen ze van enige waarde kunnen worden voor mensen en burgers. Het is dan ook noodzakelijk dat in het basisonderwijs en in het middelbaar onderwijs op verschillende manieren aandacht wordt besteed aan de bewustwording van waarden. Hoewel de opvoeding in de gezinssituatie wellicht de grootste invloed heeft op (toekomstig) gedrag, is het onderwijs een plaats waar vanuit het belang van de gemeenschap wat in gezinnen goed ging kan worden aangevuld en wat in gezinnen misging kan worden opgemerkt en ondervangen. Gedacht kan worden aan les in omgangsvormen en respect op de basisschool en aan gedegen middelbaar onderwijs in recht, ethiek, politiek, filosofie, vaderlandse geschiedenis, levensovertuiglijke stromingen en de beginselen van de democratische rechtsstaat, waarin een verdergaand waarden-en-normenbesef wordt bijgebracht. Hieronder valt ook het bewustzijn van de soort samenleving waarin wij leven, de totstandkoming en de voor- en de nadelen daarvan. De laatste vakken of onderdelen daarvan moeten deel uitmaken van het verplichte curriculum in de onderbouw van de middelbare school, waardoor iedereen wordt toegerust voor verantwoorde participatie in onze ingewikkelde maatschappij.

Voor de beleving van het gelden van bepaalde waarden en normen is niet slechts vakinhoudelijke kennis - de

curriculaire kant - maar ook vooral het heersen van waarden en normen 'op de gang' - de informele kant - noodzakelijk. Hiervan is sprake in de omgang met bepaalde situaties en voorvallen binnen de school, zoals de omgang met diefstal, drugsgebruik, pestgedrag, klikken, intimidatie en vandalisme.

De 'waarden-leerlijn' zou kunnen worden afgesloten met een maatschappelijke stage tijdens de leerplichtige fase. Deze stage kan dienen om de bewustwording van de verschillende facetten van de samenleving nog verder uit te bouwen door praktijkervaring. Recent verscheen ter ondersteuning van dit idee een onderzoek naar de mogelijkheid en de mogelijke winsten van een dergelijke stage, op (burger)initiatief van onder meer Antonie Dake. Het onderzoek pleit voor de invoering van een 'pittige werkstage voor schoolverlaters als maatschappelijke introductie'. Deze stage zou moeten bestaan uit het vrijwillig gedurende vier maanden deelnemen van jongeren tussen de 16 en de 18 jaar aan het verrichten van horizon verbredende werkzaamheden. Gedacht moet daarbij worden aan het volgen van een cursus of het ondersteunen van belangrijk maatschappelijk werk (bijvoorbeeld meedraaien met surveillances, ondersteuning van alcoholcontroles, of helpen bij vakantieweken voor langdurig zieke kinderen).³ Gebieden waarop de jongeren zouden kunnen worden ingezet zijn volgens het voorstel bijvoorbeeld politie, landschapsbeheer, voorlichting, ouderen, veiligheid en slachtofferhulp.

Zo'n waarden-lijn dient ook te worden ingevoerd in inburgeringstrajecten voor nieuwkomers. In het momenteel veel gebruikte inburgerings-leerboek *Denkend aan Holland* is van het verschaffen van dergelijk inzicht in de samenleving waarin men terecht komt nog te weinig sprake.

Bij het opvoedingstraject in waarden en normen waarvoor ik pleit wordt de nadruk gelegd op de internalisering van bepaalde waarden, niet van leefregels. Door het bijbrengen van de waarden die aan leefregels ten grondslag liggen maakt men mogelijke leefregels inzichtelijk maar wordt geabstraheerd van de concrete gevallen. De nadruk komt dan te liggen op meer algemene houdingen en gedragingen die wenselijk zijn in en van toepassing zijn op verschillende situaties, zoals respect, empathie, het niet schaden van de ander en aanpassingsvermogen (aan

een bestaande situatie). Het (onderwijs)beleid dient gericht te zijn op de mogelijkheden van verinnerlijking van dergelijke houdingen op bovengenoemde curriculaire en informele wijze.

Op landelijk niveau zie ik daarmee af van het formuleren van leefregels in de omgang met elkaar, omdat een opsomming ervan noodzakelijk niet-uitputtend en willekeurig zal zijn. Het is belangrijk bepaalde gedragingen die wij als fatsoenlijk of gewenst beschouwen als voorbeeld te kunnen noemen wanneer hiernaar wordt gevraagd. Een functionele en afgeronde opsomming van gedrags- of leefregels is echter onmogelijk en de wenselijkheid van een dergelijke inspanning ligt ook niet onomstotelijk vast, aangezien niet door een bepaalde instantie zal worden toegezien op de naleving ervan. De buitengrenzen van ons handelen zijn vastgelegd in wet- en regelgeving. Dat is wel een voorbeeld van een (zo) waterdicht (mogelijk) gedragssturend systeem, waarin idealiter aan alle eisen van gelijkwaardigheid, rechtvaardigheid en de afwezigheid van willekeur is voldaan. Een gelijksoortig systeem op het niveau van de leefregels is echter een onwenselijke onderneming.

TUSSEN VRIJBLIJVENDHEID EN PATERNALISME: HET DIKKE-IK EN BEHOORLIJK BURGERSCHAP

Dit soort voorstellen kunnen wat paternaliserend overkomen. Toch werd in de bij de oprichting van de VVD opgestelde beginselverklaring al vastgelegd dat 'de Partij verlangt, dat de overheid aan de vraagstukken van het volksonderwijs, de volksopvoeding en de volksontwikkeling haar ernstige aandacht zal blijven schenken.' In de huidige beginselverklaring is dit principe geherformuleerd als de wenselijkheid van onderwijs dat gericht is op 'de ontwikkeling van burgerzin'. Met deze ontwikkeling van burgerzin ben ik dan aanbeland bij mijn laatste punt.

De overheid dient zich in Nederland naast alle bestuurs- en publiekrechtelijke regels en de plichten die vastliggen in de Grondwet te houden aan een aantal betamelijkheidsregels: de *algemene beginselen van behoorlijk bestuur*. Het is wellicht een goed idee om de burgerzin waarover in het beginselprogramma gesproken wordt - waarmee naar ik aanneem bedoeld wordt de verantwoordelijke omgang met anderen in de samenleving en

de samenleving zelf - en die van groot belang is voor een liberale samenleving, nader te omschrijven in de zin van *algemene beginselen van behoorlijk burgerschap*.⁴ De plicht zich overeenkomstig deze beginselen te gedragen zou bijvoorbeeld als burgerplicht kunnen worden opgenomen in de Grondwet, ná de klassieke grondrechten, maar voorafgaand aan de sociale grondrechten. Het idee is dat om een beroep te kunnen doen op voorzieningen van de staat het ook duidelijke dient te zijn dat men zich als volwaardig en verantwoordelijk burger gedraagt. Een dergelijke plicht kan - evenals de eerdergenoemde maatschappelijke stage - ingezet worden tegen de door humanist Harry Kunneman mooi omschreven tendens van het 'dikke-ik'. Het dikke-ik is de burger van de (post-)moderne samenleving die zich ten opzichte van zijn rechten en van de overheid als consument opstelt, zijn verantwoordelijkheden zo veel mogelijk van zich afschuift en liefst wel zo hard mogelijk roept dat anderen de schuld van zijn - veelal noodlottige - lot zijn.⁵ Op een goede balans tussen het beroep op ruimte voor het ego en zijn rechten en het andere-ik dat zijn plichten kent en verantwoordelijkheid toont voor zijn eigen lot en dat van zijn omgeving mag door liberalen sterk ingezet worden.

De waarde en de norm zijn voor de liberaal heikele, of gevoelige, punten. De liberaal denkt al snel dat met dat soort termen in de hand inbreuk wordt gemaakt op de individuele vrijheden. Dit is niet het geval. Als gedrag ten opzichte van de medeburger, zonder ideologische grondslag maar met een beroep op de fatsoensbeginselen, door communicatie en sociale controle de goede kant op kan worden gestuurd, komt dit de individuele vrijheid en kwaliteit van leven slechts ten goede. Mensen hoeven zich dan niet meer bedreigd of ongemakkelijk te voelen en worden niet beperkt in hun bewegingsvrijheid. Beken- de liberale denkers als Adam Smith (in *The theory of moral sentiments*) en Frits Bolkestein hebben het belang van de maatschappelijke morele waarden ook herhaaldelijk benadrukt. Het gedrags- of mentaliteitsprobleem is dan ook een maatschappelijk probleem dat politieke aandacht verdient.

WAARDEN EN NORMEN IN LIBERAAL PERSPECTIEF

De hierboven geschetste gedachtelijn komt voor een

groot deel overeen met de lijn die geschetst is in het zojuist in hernieuwde versie verschenen rapport *Respect en burgerzin. Waarden en normen in liberaal perspectief*. Dit rapport is het resultaat van de werkzaamheden van de VVD-commissie Respect. Deze commissie bestond grotendeels uit liberalen zoals door mij in de eerste alinea geschetst, die vonden dat er vanuit het liberalisme een krachtig standpunt ingenomen kon en moest worden met betrekking tot maatschappelijke en morele waarden dat verder ging dan het vrijheidsidee met de wet als grens. Toch is het probleem in dit geval niet een teveel aan vrijheid, maar eerder een gebrek aan dat andere aspect dat een voorwaarde is voor de waarde van vrijheid: verantwoordelijk en respectvol gedrag van burgers ten opzichte van elkaar.

Afgaande op het Hoofdlijnenakkoord van het kabinet Balkenende II lijkt er licht aan de horizon voor ideeën als de voorgaande en inzet op een betere ontwikkeling van morele waarden en omgangsvormen. Eerder noemde ik al het strenger toepassen van regels dat structureel zal moeten worden doorgezet. Maar ook aandacht voor jeugdzorg, opvoedingsondersteuning en gezinscoaches, bevordering van een maatschappelijke stage in het voortgezet onderwijs en - iets wat de commissie Respect in haar rapport ook aanraadt - de aanpak van criminele jongeren naar het voorbeeld van de methode van de Glenn Mills-scholen.

Een goed begin is het halve werk, maar niet het hele. Een resultaatgericht waardenoffensief - dat naast de waarden in de omgang met elkaar ook inzet op het belang van de vrije en democratische samenleving waarin wij leven, en de inhoud van de waarden die vastliggen in

de Grondwet - zal een samenwerkingsverband moeten zijn van structurele en daadkrachtige aandacht en publiciteit door de overheid, ouders/opvoeders, onderwijs en justitie en daarop mag zo stevig worden ingezet als wij de pilaren van onze samenleving waard achten.

Drs. S. Bierens is wetenschappelijk medewerkster bij de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en scribent van het zojuist verschenen herziene rapport van de VVD in samenwerking met de Teldersstichting: Respect en burgerzin. Waarden en normen in liberaal perspectief.

- 1 'Wat leeft er in Nederland? Normen en waarden, sociale issues en politieke trends' uit: S. Mulder, *Wat leeft er in Nederland? Maatschappelijke trends in 2002 verklaard vanuit NIPO's WIN-model*, NIPO, 2002.
- 2 Hierbij doel ik specifiek op normloos gedrag in de zin van het lastig vallen van anderen en/of het ontbreken van fatsoen of normen in de omgang met elkaar en geen enkel ander zogenaamd 'onzedelijk gedrag'.
- 3 A.C.A. Dake, K.A. Gijsbers, P. Hofstede, J. Kieboom, *Een pittige werkstage voor schoolverlaters als maatschappelijke introductie*, Den Haag, 2002.
- 4 Deze term werd op de partijraad van 18 januari jongstleden gesuggereerd als verzamelnaam voor de algemeen in de samenleving aanvaarde normen die gelden voor het gedrag tussen burgers onderling en van burger naar overheid.
- 5 H. Kunneman, 'Het dikke-ik en het zoekende zelf: filosofische wortels van het kleine humanisme', *Tijdschrift voor Humanistiek*, 2002, nr. 12, pp. 15-29.

CULTURELE DIVERSITEIT ALS GERAAMTE VAN HET NIEUWE EUROPESE VERDRAG

MARIEKE SANDERS - TEN HOLTE

**De Europese Unie dient bij te dragen aan de ont-
plooiing van de culturen van de lidstaten en het
dichter bij elkaar brengen van die culturen zon-
der daarmee de regionale en nationale verschei-
denheid te verliezen. Om dat te bewerkstelligen
dient de culturele dimensie van Europa een pro-
minente plaats te krijgen in de Conventie. Ren-
ationalisatie van cultuur zou funest zijn voor
wederzijds begrip en respect voor elkaars ver-
schillen en daarmee voor de eenheid van - en het
vertrouwen van burgers in - Europa.**

INLEIDING

Europa is meer dan een interne markt alleen, hoofdzake-
lijk gericht op de integratie van onze economische belan-
gen en onze positie ten opzichte van de rest van de
wereld. Europa is voor alles een culturele eenheid. Wij
werken samen juist omdat wij ons verbonden voelen
door onze gemeenschappelijke cultuur. Niet voor niets
vond recentelijk de ondertekening van de toetredings-
verdragen plaats in Athene, op de Acropolis, de bakermat
van Europa en symbool bij uitstek van de culturele
dimensie van de Europese Unie.

Ook de nieuwe lidstaten brengen ieder hun eigen
cultuur mee. Deze toetreding maakt duidelijk dat het hier
gaat om eenheid in verscheidenheid. De culturele divers-
iteit, hét kenmerk van de Europese Unie, krijgt met de uit-
breiding nog meer gewicht. Reden te meer om cultuur in
het nieuwe Verdrag een prominente plaats te geven.
Cultuur en culturele diversiteit zijn de essentie van het
bewustzijn van onze gemeenschappelijke Europese iden-
titeit. Dat moet ook in het nieuwe verdrag duidelijk naar

voren komen. Maar het blijkt dat binnen de Conventie de
handen hiervoor moeilijk op elkaar te krijgen zijn. Dat
doet het ergste vrezes voor de nieuwe Grondwet.

DE CONVENTIE

Met het oog op de institutionele en politieke problemen
die de uitbreiding met zich meebrengt is in 2002 de Con-
ventie over de Toekomst van Europa ingesteld. De Con-
ventie bestaat uit 105 politici van uiteenlopende huize uit
alle vijftien EU-landen alsmede de kandidaat-lidstaten.
Het eindrapport, dat een dezer dagen het licht zal zien,
zal als basis dienen voor de Intergouvernementele Con-
ferentie die in 2004 een nieuw verdrag of grondwet moet
presenteren.

Velen ogen zijn de laatste maanden dan ook gericht
op de Conventie en de onderhandelingen gaan er soms
hard aan toe. Het is duidelijk dat er een verschil in
denken over de toekomst van Europa bestaat tussen de
kleine en grote lidstaten. De discussie over het voorzit-
terschap van de Europese Unie laat dit onverbloemd
zien.

Hoe belangrijk de Conventie wordt geacht valt ook
af te lezen uit de verschillende bijdragen van allerlei maat-
schappelijke organisaties en academische gremia die hun
visie geven op de toekomst van Europa, te vinden op de
website van de Europese Conventie. De toekomst van
Europa gaat ons allen aan en een breed maatschappelijk
draagvlak voor het eindrapport is daarbij essentieel. Maar
er is veel kritiek te horen, vooral op de eigenzinnige wijze
waarop de President van de Conventie Giscard d'Estaing
zijn ideeën poneert en de discussies leidt.

Als woordvoerder voor de liberale partij, de ELDR, in

de Commissie Cultuur, Jeugd, Media en Sport, richt mijn kritiek zich op de voorstellen van Giscard d'Estaing en anderen om cultuur te 'renationaliseren' en uit het verdrag te schrappen, of in elk geval af te zwakken tot iets vaags als *supportive action*. Het gevolg van zijn pleidooi zou zijn dat cultuur van de Europese agenda verdwijnt en weer een taak wordt uitsluitend van de individuele lidstaten. Ieder voor zich dus, en dat zou ik een stap terug vinden. In dit artikel pleit ik er juist voor om de culturele dimensie in de Europese Unie te handhaven en een prominente plaats te geven. Ik zal dit toelichten aan de hand van een drietal argumenten.

Allereerst de definitie van cultuur. Cultuur wordt in de Europese Unie zeer ruim gedefinieerd, als 'volkscultuur' en 'cultuur die het leven van alledag' omvat. Kunst en cultuur worden niet alleen als identiteit en uitingsvormen van burgers, regio's en lidstaten gezien maar ook als een belangrijke bepalende factor voor de sociale en economische ontwikkeling van Europa. Niet alleen de 'schone kunsten' en het 'cultureel erfgoed' maar ook onderwijs, wetenschap en communicatiemedia maken sinds het Verdrag van Maastricht deel uit van dit beleids-terrein. Dit betekent dat cultuur tot de competentie van de Europese Unie behoort en dat er een wettelijke grondslag is voor het beleid.

CULTURELE DIVERSITEIT ALS GERAAMTE VAN DE EU-GRONDWET

In het nieuwe verdrag zal de culturele dimensie goed moeten worden verankerd. Als belangrijkste argument daarvoor zie ik, zoals reeds opgemerkt, de culturele diversiteit van Europa. Dat is toch immers ons unieke karakter! Cultuur is niet alleen interessant voor toeristen. Goed onderwijs, cultuur en een aantrekkelijke leefomgeving zijn ook belangrijke factoren voor een wervend vestigingsklimaat. Op economisch vlak lukt het de Europese Unie nog steeds niet om de Verenigde Staten van de troon te stoten maar onze culturele diversiteit, hoewel niet economisch te meten, is van ongekende rijkdom en onderscheidt ons in positieve zin van de Verenigde Staten. Ik zie culturele diversiteit als het geraamte van de Europese constitutie. Om dit te onderstrepen is het van het grootste belang om respect voor culturele diversiteit in de preambule van het nieuwe Europese verdrag op te

nemen als een van de leidende beginselen van de organisatie. Het gemeenschappelijke culturele erfgoed en de geschiedenis van de Europese volkeren zijn steunpilaren waarop de constitutie dient te rusten.

Maar het staat er nog niet in, een gemis, want Europa is het forum bij uitstek om deze diversiteit te beschermen. Europa kan culturele projecten naar een hoger niveau tillen wat vaak niet bereikt wordt als een project in één lidstaat blijft steken. Lidstaten afzonderlijk houden zich bezig met hun nationale belangen maar missen de Europese dimensie. Natuurlijk is het aan de lidstaten zelf om hun eigen cultuur te stimuleren en te koesteren. Maar als dit een enge opvatting van nationalisme inhoudt, waarin men zich afzet tegen de buitenstaander, kan dit kwalijke gevolgen hebben. Racisme en xenofobie kunnen dan worden aangewakkerd. De Europese Unie kan juist voor de nodige tegenwicht zorgen door onze gemeenschappelijke waarden te benadrukken. Graag wil ik hier benadrukken dat de relatie tussen de overheid, in Europese of nationale vorm, en cultuur complex is. Cultuur leent zich niet voor overheidsinmenging en dat is ook het laatste wat ik wil, als liberaal. Maar het is wel belangrijk dat de Europese samenleving een ondersteuning kan krijgen in de verspreiding van cultuur. De individuele artistieke vrijheid moet worden aangemoedigd, zonder te proberen van bovenaf regels op te leggen en invloed uit te oefenen op de realisering van culturele projecten. En samenwerking tussen alle betrokkenen brengt juist de interactie die tot creativiteit kan leiden.

De uitbreiding zal ook weer een nieuwe dimensie toevoegen aan de Europese Unie. Met de toetreding van lidstaten uit het voormalige Oostblok krijgen we namelijk te maken met een deel van de culturele geschiedenis die ook de onze is maar waar we nog weinig van weten. Juist uitwisseling van ideeën en kunstvormen bevordert de communicatie en het begrip tussen de verschillende Europese burgers en geeft het Europese continent zijn culturele uitstraling. De voortdurende uitwisseling van culturen geeft het Europese continent zijn culturele uitstraling. Als we de culturele diversiteit beschermen vergroot dat de tolerantie en stabiliteit op het Europese continent. Eenheid in verscheidenheid is toch de essentie van Europa!

Ten tweede wil ik wijzen op een van de belangrijkste redenen waarom de Europese Conventie in het leven is geroepen, namelijk om de Europese Unie dichter bij haar burgers te brengen. De angst die bij vele burgers leeft is dat uiteindelijk hun nationale identiteit en cultuur verloren zullen gaan. Ze zijn bang opgeslokt te raken door het Europese 'monster'. De vrees van lidstaten dat Europa van cultuur een 'eenheidsworst' probeert te maken is niet terecht en met het beginsel culturele diversiteit als leidraad zal dit ook niet gebeuren. De vertaling van boeken van Anna Enquist, Karel Glastra van Loon en Harry Mulisch met behulp van Cultuur 2000 leidt ertoe dat veel meer mensen kennis kunnen nemen van het gedachtegoed van schrijvers uit een klein taalgebied. Wie leest er nu Nederlands buiten onze landsgrenzen? Het Europese integratieproces heeft Frankrijk niet beroofd van zijn specifieke onderwijssysteem, zijn taal en theater. Juist om deze angst weg te nemen moet de Europese Unie cultuur tot haar competenties kunnen rekenen. In het huidige EU-verdrag is de wettelijke basis voor cultuur artikel 151. Daarin wordt onder meer bepaald dat de belangrijkste doelstelling van het beleid is het creëren van begrip en inzicht in de diversiteit van culturen in Europa en het scheppen van randvoorwaarden om de cultuurdoelstellingen te realiseren. De Europese Unie wil bijdragen aan de ontplooiing van de culturen van de lidstaten en het dichter bij elkaar brengen van de culturen in de lidstaten zonder daarmee de regionale en nationale verscheidenheid te verliezen. Ook het vergroten van de toegankelijkheid tot cultuur voor de burger rekent de Europese Unie tot haar taak. Maar de Europese Unie neemt de taken niet over en ontplooit ook niet zelf culturele activiteiten. Zij stimuleert en prikkelt de lidstaten om op cultureel vlak meer samen te werken en kennis te nemen van elkaars cultuur met name door (veelal kleine) subsidies te verstrekken.

Het optreden van de Europese Unie op cultureel terrein dient te gebeuren op grond van artikel 151 met inachtneming van het beginsel van subsidiariteit.¹ Subsidiariteit heeft te maken met het niveau waarop besluiten worden genomen. Het geeft de Gemeenschap pas een bevoegdheid als een probleem met eigen maatregelen van de lidstaten niet naar voldoening kan worden opge-

lost. Het idee hierachter is dat besluitvorming dichter bij de burger moet kunnen plaatsvinden en als liberaal sta ik hier volledig achter. Het gaat er niet om de taken over te nemen maar een vruchtbaar klimaat te scheppen waarbinnen nieuwe ontwikkelingen plaats kunnen vinden. Daarnaast gebeurt de besluitvorming momenteel op basis van unanimiteit. In een Unie van 25 lidstaten zullen cultuurmaatregelen moeilijk tot stand komen wanneer iedere lidstaat zijn veto kan gebruiken. Daarom dient in het nieuwe Verdrag de besluitvorming op basis van gekwalificeerde meerderheid te gebeuren, om zo effectief besluiten te kunnen nemen.

Op basis van artikel 151 zijn stimuleringsprogramma's tot stand gekomen, zoals Cultuur 2000, waarvan de looptijd recentelijk is verlengd tot 2006. Dit programma heeft tot doel culturele expressievormen te stimuleren door de *samenwerking* tussen organisaties die op cultureel gebied werkzaam zijn te bevorderen, via ondersteuning van specifieke projecten. Tevens ondersteunt de Europese Unie acties die bevorderlijk zijn voor de uitstraling van Europese culturen. Zo zijn er diverse Europese jeugdorkesten, een Europees Jeugd Parlement, projecten op het gebied van Cultureel Erfgoed en stimulering van minderheidstalen.

Een ander voorbeeld van culturele samenwerking met een technische component is het project *Artiste*. Hiermee is het mogelijk om met één muisklik naar meesterwerken te surfen van enkele beroemde musea zoals de Uffizi in Florence, de National Gallery in Londen en het Musée du Louvre in Parijs. De nieuwste digitale technieken zijn gebruikt om de kunstwerken te digitaliseren. De beelden hebben hierdoor een bijzonder hoge kwaliteit en deze kunstdatabase wordt gebruikt door studenten, kunstenaars en onderzoekers om meesterwerken tot in detail te kunnen bestuderen, gewoon achter hun bureau. Europese samenwerking en onderzoeksgelden uit het Vijfde Kaderprogramma maakten dit mogelijk. Het stimuleren van innovatie is uiterst belangrijk als de Europese Unie voor 2010 de meest dynamische en concurrerende kenniseconomie wil worden in de wereld. Ook cultuur moet daaraan een bijdrage leveren. Een ander programma voor de bevordering van cultuur is MEDIA Plus, dat enerzijds audiovisuele professionals opleidt en anderzijds de ontwikkeling en promotie van audiovisuele werken ondersteunt.

Binnen dit programma heeft bijvoorbeeld het ORP-HEUS initiatief het licht gezien dat een netwerk van digitale bioscopen is waar onder andere operaproducties via satelliet worden uitgezonden van Wenen tot Barcelona. Ook samenwerking op het gebied van productie en distributie wordt gestimuleerd en financieel gesteund. Zonder wettelijke basis in het verdrag zijn dergelijke projecten verleden tijd en hebben kwalitatief hoogwaardige Europese films weinig kans meer wegens het kleine taalgebied.

Op wetgevingsgebied is de Richtlijn 'Televisie zonder grenzen' tot stand gekomen die de basisvoorwaarden voor het vrije verkeer van Europese televisieprogramma's scheidt. Tevens waarborgt deze richtlijn dat in de programmering van de televisiezenders een meerderheid van Europese producties te zien is. Een waardevolle richtlijn om zo tegenwicht te kunnen bieden aan Amerikaanse programma's van het Jerry Springer kaliber. Dit geldt voor zowel publieke als voor commerciële televisie.

Ik zelf zie voor de Europese Unie een rol weggelegd in het creëren van een klimaat waar cultuur zich verder kan ontplooiën. Een voorbeeld hiervan is het reeds genoemde programma Cultuur 2000, maar ook de verkiezing van Europese culturele steden, zoals Rotterdam in 2001 en het toekennen van internationale kunstprijzen. Maar met name heeft de Europese Unie een belangrijke taak bij het ondersteunen van Europese culturele netwerken zoals IFEA (International Festivals & Events Association Europe) en de European Cultural Foundation. ELIA (European League of Institutes of the Arts) gericht op onderwijs en het International Forum for Culture en Heritage. In deze rol biedt de Europese Unie de noodzakelijke aanvulling op het cultuurbeleid van individuele lidstaten.

Dit brengt mij op het vierde lid van artikel 151 dat voor cultuur heel belangrijk is. Hierin wordt bepaald dat de Europese Unie ook op andere beleidsterreinen rekening moet houden met culturele aspecten om de culturele verscheidenheid te eerbiedigen. Een vorm van culturele *mainstreaming* dus.

Zo bieden de Structuurfondsen, gericht op het nivelleren van de verschillen in ontwikkeling tussen de diverse regio's ook de mogelijkheid om cultuurbeleid te ondersteunen. Een onderdeel hiervan is het Europees Fonds

voor Regionale Ontwikkeling dat het belangrijkste gedeelte vormt van de Europese begroting voor cultuur.² De Europese Commissie vraagt de lidstaten de culturele ontwikkeling te bevorderen als middel voor het scheppen van werkgelegenheid.

Ook de identiteit van een regio en haar potentieel komen tot uitdrukking in het verschijnsel cultuur.³ Zo zorgt de organisatie van opleidingen en onderwijs op cultureel gebied voor meer werkgelegenheid in de regio. Cultuur is meer dan de weg naar plezier of ontroering maar kan arbeidsplaatsen creëren en zo haar bijdrage leveren aan de ontwikkeling van een bepaalde regio.

Voorbeelden van deze vorm van Europese stimulans zijn ook in Nederland te vinden. Met behulp van geld uit de Structuurfondsen is bijvoorbeeld de Rijkswerf in Den Helder omgebouwd tot cultuurhistorische en toeristische attractie. De Amsterdamse Pniël Kerk in Bos en Lommer is omgetoverd tot cultuurcentrum. En in Västra, Zweden, is dankzij een bijdrage uit de Structuurfondsen een marktonderzoek uitgevoerd om de culturele hulpbronnen van het gebied te inventariseren en deze maatregel leverde honderd arbeidsplaatsen op. Van essentieel belang zou ik zeggen om de leefbaarheid van gebieden te bevorderen. Zou dit ook gebeuren zonder Europese stimulans? Ik betwijfel het. Juist de transnationale samenwerking wordt als stimulerend ervaren en bevordert de creativiteit en inventiviteit.

CULTUUR VERSUS ECONOMIE

Het derde argument voor een prominente plaats voor cultuur in een nieuw Europees verdrag, heeft te maken met het tegenwicht dat cultuur dient te bieden aan de economische component binnen de Europese Unie. Het Verdrag van Rome (1957) is duidelijk gebaseerd op economische belangen met als resultaat de voltooiing van de interne markt. Inmiddels is de Europese Unie geëvolueerd tot een monetaire en politieke unie (met zelfs voorzichtige militaire plannen). Hoe kan in zo'n organisatie de culturele component ontbreken?

Cultuur is de bindende factor tussen burgers onderling en tussen burgers en de organisatie. Inzetten op cultuur heeft zo een legitimerende werking en laat zien dat de Europese Unie een volwaardige organisatie is waar belangen die bij de mens in de straat leven worden

behartigd, waar normen en waarden een plaats hebben en waar het niet alleen om geld draait.

Het renationaliseren van cultuur zou funest zijn. Cultuur is inderdaad nauw verbonden met de nationale identiteit van lidstaten en het is dan ook belangrijk dat zij hun bevoegdheid houden om eigen cultuurbeleid te ontwikkelen. Maar in het belang van eenheid van Europa, moet en kan de Europese Unie een belangrijke ondersteunende bijdrage leveren. Door deze ondersteuning van cultuurprojecten kan wederzijds begrip en respect voor elkaars verschillen worden bevorderd. Vooral ook omdat veel projecten gericht zijn op de burgers zelf, op het plezier dat mensen kunnen beleven aan cultuuruitingen dichtbij huis.

De interculturele dialoog is mijns inziens de beste manier om het Europese integratieproces te begeleiden en het vertrouwen van de burger in het belang van de Europese Unie als organisatie, naast de lidstaten te winnen dan wel te heroveren. De Europese Conventie ontloopt haar verantwoordelijkheid en kan haar beslissingen over de toekomst van Europa niet waar maken wanneer cultuur wordt weg gedirigeerd van het Europese toneel. In de door mij ondertekende resolutie van het Europees Parlement en de open brief van prominente bestuurders is ook nadrukkelijk gewezen op het belang van een prominente plaats van cultuur in de nieuwe grondwet.⁴

CONCLUSIE

Op grond van de bovenstaande argumenten wil ik mijn visie geven op de nieuwe ontwerp Grondwet die op 13 juni jongstleden is gepresenteerd.

- Het is positief dat artikel 151 integraal is opgenomen in de ontwerptekst, waarbij de besluitvorming bij unanimitie gewijzigd is in besluitvorming via gekwalificeerde meerderheid. Dit is een aanzienlijke verbetering ten aanzien van de huidige situatie. Het behoeft geen betoog dat in een Unie van 25 lidstaten cultuurmaatregelen moeilijk tot stand zullen komen wanneer iedere lidstaat de mogelijkheid heeft om een besluit tegen te houden.
- En ook de verwijzing om op andere beleidsterreinen van de Unie culturele aspecten in acht te nemen, is gehandhaafd. Dit is belangrijk.

Maar ik blijf van mening dat cultuur onderbelicht blijft:

- Cultuur valt niet binnen het kader van *shared competences*, zoals bijvoorbeeld milieu maar binnen de nogal vage categorie van ondersteunende acties. Dat vind ik een gemis. Cultuur heeft een duidelijke wettelijke basis nodig om cultuurprogramma's te initiëren.
- Maar het belangrijkste gemis vind ik dat cultuur niet is opgenomen als een van de hoofddoelstellingen van de Europese Unie en in de Preambule onvoldoende wordt verankerd als belangrijke pijler in de nieuwe Grondwet.

En Europa is toch voor alles een culturele eenheid!

Drs. M.J. Sanders-ten Holte is lid van het Europees Parlement voor de VVD. Zij is lid van de Commissie Cultuur en vice-voorzitter van de Commissie Ontwikkelingssamenwerking.

I Artikel 151

1. De Gemeenschap draagt bij tot de ontplooiing van de culturen van de lidstaten onder eerbiediging van de nationale en regionale verscheidenheid van die culturen, maar tegelijk ook de nadruk leggend op het gemeenschappelijk cultureel erfgoed.
2. Het optreden van de Gemeenschap is erop gericht de samenwerking tussen de lidstaten aan te moedigen en zo nodig te ondersteunen en aan te vullen op de volgende gebieden:
 - verbetering van de kennis en verbreiding van de cultuur en de geschiedenis van de Europese volkeren
 - instandhouding en bescherming van het cultureel erfgoed van Europees belang
 - culturele uitwisseling op niet-commerciële basis
 - scheppend werk op artistiek en literair gebied, mede in de audiovisuele sector.
3. De Gemeenschap en de lidstaten bevorderen de samenwerking met derde landen en met de inzake cultuur bevoegde internationale organisaties, met name de Raad van Europa.
4. De Gemeenschap houdt bij haar optreden uit

hoofde van andere bepalingen van dit Verdrag rekening met de culturele aspecten, met name om de culturele verscheidenheid te eerbiedigen en te bevorderen.

2 Zie:

<http://europa.eu.int/scadplus/leg/nl/lvb/l29008.htm>.

3 Mededeling van de Commissie aan de Raad, het Europees Parlement, het Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de Regio's, *Cohesie en cultuurbeleid een bijdrage aan de werkgelegenheid*, 1996, p. 1-7.

4 Brief van 3 april 2003 gericht aan de President van de Europese Conventie, ondertekend door onder andere Prinses Margriet en Richard Von Weizsäcker, pleidooi om cultuur en onderwijs prominente plaats te geven in het nieuwe EU Verdrag.

KOSMOPOLITISCH MULTICULTURALISME

BESPREKING VAN PAUL CLITEUR, MODERNE PAPOEA'S.

DILEMMA'S VAN EEN MULTICULTURELE SAMENLEVING

HELEEN DUPUIS

Sinds Piet Grijs in een column in *Vrij Nederland* Paul Cliteur min of meer dood wenste, weet je bijna zeker dat hij - Paul Cliteur - een man is wiens gedachten nog eens extra aandacht verdienen. Het onmachtig getier van Piet Grijs treft immers vooral degenen die op rationele gronden en dus met goede argumenten een kritische en links-onwelgevallige positie kiezen in belangrijke maatschappelijke debatten. Dit geldt tevens voor Paul Cliteur. Hij heeft zich dan ook al heel wat ongenoegen op de hals gehaald, maar blijft trefzeker en moedig zijn (in linkse ogen) politiek-incorrecte meningen verkondigen. In *Moderne Papoea's* voorziet hij zijn standpunten van uitvoerige argumentaties - iets dat in een column in Buitenhof minder goed mogelijk is - en laat hij overtuigend zien op welke redeneringen zijn visies zijn gebaseerd.

Om welke visies gaat het dan? Het denken van Cliteur - jurist en filosoof - concentreert zich op een aantal samenhangende thema's: de inhoud en betekenis van onze democratische rechtstaat, cultuurrelativisme, multiculturalisme en onmogelijkheid of de grenzen van beide, tolerantie, en godsdienst en moraal. Ook in dit boek vinden we deze thema's terug.

De titel *Moderne Papoea's* verwijst naar het eerste hoofdstuk, waarin Cliteur zich afvraagt of wij terug kunnen naar een werkelijk 'monoculturalisme'. Het enige voorbeeld van zo'n monoculturalisme dat hij kan bedenken is een soort Papoea-cultuur. Dit maakt meteen duidelijk dat in zijn ogen echt monoculturalisme onmogelijk, maar ook onwenselijk is. Dat wil niet zeggen dat Cliteur de kampioen is van een multiculturele samenleving. Hij

formuleert het zo in het eerste hoofdstuk: 'Enerzijds is Nederland een land waarin verschillende culturele invloeden zich doen gelden. In die zin is de Nederlandse samenleving inderdaad een multiculturele samenleving. Anderzijds bestaat een brede consensus over een aantal waarden' (p. 19). Die waarden zijn vooral de klassieke verlichtingswaarden, ook wel de klassieke grondrechten genoemd als: vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting, van persoonlijke levenssfeer et cetera. Ten aanzien van deze waarden kent Nederland 'een monoculturele verering'.

Dit alles klinkt niet als iets nieuws of bijzonders. Het is een liberale visie die veel Nederlanders bekend voorkomt. Nieuw en origineel wordt Cliteur als hij vervolgens het debat aangaat over interpretatie en betekenis van de diverse soorten multiculturalisme die in Nederland worden beleden. Ongenadig sabelt hij degenen neer die vanuit een postmodern of cultuurrelativistisch multiculturalisme alle uitingen van welke cultuur dan ook kritiekloos omhelzen. Wie als dogma heeft dat alle culturen (inclusief hun moralen) even goed zijn heeft geen verweer meer tegen de aantasting van de liberale grondwaarden. Daarom krijgt Berlusconi in het tweede hoofdstuk gelijk, als hij de westerse beschaving als superieur aanduidt (dit vergelijken met islamitische landen). In dit hoofdstuk wordt het debat toegespitst en wordt de term cultuur nader geïnterpreteerd. Het cultuurrelativisme dat in linkse kringen zo dominant is wordt nader gepreciseerd en na uitvoerige analyse van de argumentaties die deze visie ondersteunen, neergezet als een 'zedelijk postulaat', een dogma.

Daartegenover stelt Cliteur met volledige instemming een fraaie uitspraak van Van der Dunk: 'Mensen zijn gelijkwaardig, en daarmee zijn culturen, die deze fundamentele gelijkwaardigheid ontkennen, dat per definitie niet'. Juist de Westerse democratische rechtsstaten hebben overigens, volgens Cliteur, hun morele superioriteit bewezen door ruimte te maken voor pluriformiteit en multiculturaliteit (p. 64).

Uiteindelijk - aan het einde van het boek - wordt nog duidelijker waar de auteur staat; hij komt uit op een kosmopolitisch en humanistisch multiculturalisme, dat mensen niet opsluit in hun cultuur, maar uitgaat van 'het radicale idee dat mensen in andere culturen [...] ook menselijke wezens zijn, moreel gelijk, gerechtigd tot hetzelfde respect en dezelfde zorg' (p. 190).

Maar wat betekent dit in de praktijk van een samenleving als de onze? Dat blijft natuurlijk een kernvraag. De kwestie van de 'hoofdhoekjes' grijpt Cliteur aan om nader te preciseren. Dan blijkt dat zijn uitgangspunt - de morele superioriteit van de democratische rechtsstaat met zijn liberale grondrechten - inderdaad toepasbaar is op praktische problemen. Het komt er op neer - na grondige argumentatie - dat het dragen van hoofdhoekjes voor ambtsdragers een schending zou opleveren van de neutraliteit van de overheid. Voor bepaalde scholen geldt dat leerlingen met hoofdhoekjes - onder voorwaarden - acceptabel moeten zijn.

Heel mooi en nieuw vond ik ten slotte Cliteurs beschouwingen over 'tolerantie'. Enerzijds laat hij de volle inhoud zien van het klassieke tolerantiebep. Tolerantie berust niet op onverschilligheid, meningloosheid of onmacht, maar op het inzicht dat *meningen* van anderen respect verdienen, en op de wens tot het openhouden

van de mogelijkheid dat men zich vergist. Tolerantie heeft niets te maken met de afwezigheid van een waardensysteem. Meesterlijk is Cliteurs analyse van de perversering van het klassieke tolerantiebep. in de 'repressieve tolerantie' die door Marcuse *cum suis* ooit werd beleden, waarin tolerantie veranderde in 'legitimatie voor censuur' (p. 144).

Zijn er geen punten van kritiek? Ze zijn er: zo is de afwezigheid van een scherpe definitie van cultuur soms duperend. Ook komt het mij voor dat Cliteur te weinig aandacht besteedt aan de vraag hoe ver het respect voor het universele karakter van grondwaarden moet gaan, en waar ruimte is voor eigen waarden-invullingen van individuen inzake hun eigen leven. Een detail betreft zijn interpretatie van Albert Schweitzer, die niet juist is.

Maar wat mij zo bevalt in Cliteurs omgang met zijn onderwerp is zijn niets ontziende behoefte om ondeugdelijke, onlogische argumentaties onderuit te halen, en evenzo om zijn eigen visie met zoveel mogelijk trefzekere argumenten te onderbouwen. Daarbij schroomt hij niet het werk van anderen in te zetten; dit toont zijn brede oriëntatie en belesenheid. Conservatief is Cliteur op geen enkele wijze; wie hem conservatief noemt ontgaat het kennelijk dat we in Cliteur een vertegenwoordiger aantreffen van het liberale denken in een van zijn fraaiste gestalten.

Paul Cliteur, *Moderne Papoea's. Dilemma's van een multiculturele samenleving*, De Arbeiderspers, Amsterdam/ Antwerpen, 2002, 223 pagina's, € 16,50.

Prof.dr. H.M. Dupuis is lid van de Eerste Kamer en voormalig hoogleraar Medische Ethiek aan de Universiteit Leiden.

LIBERAAL VOORUITGANGSPESSIMISME

BESPREKING VAN JOHN GRAY, *STROHONDEN*:
GEDACHTEN OVER MENSEN EN ANDERE DIEREN.

MATHIEU ANDRIESEN

John Gray is tegelijk een van de meest omstreden als een van de meest productieve hedendaagse liberale denkers. Zijn oeuvre beslaat onder meer *Liberalism* (1986), *Isaiah Berlin* (1995), *Two faces of liberalism* (2000) en nu *Strohonden* (*Straw dogs*, 2003). Zijn omstredenheid bestaat erin dat hij in de loop der jaren in zijn denken meer en meer afstand heeft genomen van het klassieke liberalisme, ten faveure van een liberale filosofie die stoelt op waardenpluralisme. Na lezing van *Strohonden* werpt de vraag zich echter op of nog wel van een *liberale* filosofie kan worden gesproken.

WAARDENPLURALISME

Gray is de naamgever van de agonistische variant van liberalisme waarin een verzameling van strijdige waarden bestaat waaruit liberalen pragmatisch keuzes moeten maken wanneer zij zich geconfronteerd zien met bepaalde dilemma's. Dat standpunt is langzaam maar zeker een vast onderdeel van Gray's denken geworden. In zijn in 2000 verschenen *Two faces of liberalism* stelt hij dat liberalen niet moeten streven naar een universele manier van leven, maar juist naar vreedzaam samenleven tussen verschillende groepen of samenlevingen. Niet langer kunnen liberalen de rede gebruiken om meningsverschillen te overwinnen en te komen tot één uniforme samenleving op basis van 'de liberale waarden'. Een dergelijk streven is zelfs gevaarlijk omdat een samenleving met een uniforme set van waarden iedere afwijkende positie zal zien als een pathologisch gebrek en daarom intolerant zal handelen. De kracht van de rede is volgens Gray altijd beperkt en

meningsverschillen zullen altijd blijven bestaan. Liberalen moeten zich daarom richten op tolerantie en verscheidenheid met het oog op de goede vrede tussen verschillende samenlevingen en onderdelen binnen samenlevingen.

In zijn *Isaiah Berlin* geeft Gray een beschrijving van de nadruk die Berlin legt op de incommensurabiliteit van enkele belangrijke (liberale) waarden, waarin het aanbrenge van een ultieme volgorde - op Rawlsiaanse of enig andere wijze - rationeel onmogelijk is. Gray is weliswaar een waardenpluralist, maar geen postmoderne relativist: niet alle waarden vallen in de categorie *liberale* waarden waaruit afhankelijk van het dilemma één of een aantal worden benadrukt. Sommige culturen en regimes zijn bovendien zonder twijfel verwerpelijk omdat zij het onmogelijk maken een *worthwhile human life* te leven. Universele mensenrechten zijn terecht ontworpen om individuen te beschermen tegen *the worst universal evils*. Maar zij komen niet overeen met de uiteenlopende liberale waarden en zijn daarom zeer beperkt van aantal.¹ De beperkte categorie mensenrechten te beschermen vereist regimes die de vrede bewaren, die een rechtsstaat vormen, waar de regering zonder geweld kan worden afgezet door het volk, waar de primaire levensbehoeften worden vervuld en waar minderheden zich kunnen ontplooiën. Structurele voorwaarden maken het derhalve mogelijk verschillende liberale waarden na te streven. Gray ziet in zijn pluriforme liberale stroming aanknopingspunten voor een succesvol liberalisme in de toekomst. Dat is dan een liberalisme dat veel waarde hecht aan sociale verbanden en dat ruimte laat aan verschillende culturen, ook binnen één samenleving.

Gray gaat soms echter te ver in zijn streven naar een dergelijke wereld. In *False Dawn: The Delusions of Global Capitalism* (1998) uit hij kritiek op de globalisering. Die kritiek is niet zozeer economisch onderbouwd als wel gestoeld op de constatering dat globalisering de traditionele sociale verbanden binnen samenlevingen doorbreekt door te streven naar een universele samenleving. Ongebreideld kapitalisme veroorzaakt zoveel verandering in samenlevingen dat hun cultuur en dus hun stabiliteit eronder lijden. In die zin is Gray dus een conservatief, die er alles aan wil doen om samenlevingen maar niet aan stabiliteit te laten inboeten.

Naast de vraag of de vermeende schade van globalisering blijvend is, gaat het erg ver de waarde van sociale cohesie boven die van welvaart door economische vrijheid te stellen in plaats van beiden proberen te verenigen. Vreemd genoeg draait Gray het argument niet om: handel is een onmisbare bron van welvaart en vormt het financiële draagvlak voor mogelijkheden te komen tot een verzorgingsstaat en daarmee voor mogelijkheden tot ontplooiing. Gray beschouwt economische globalisering die hand in hand gaat met sociale cohesie echter als een onrealiseerbare utopie. Eén blik in het werk van Adam Smith had het tegendeel kunnen bewijzen.

VOORUITGANGSPESSIMISME

Na in eerdere werken de universele toepasbaarheid van 'het' liberalisme te hebben bestreden, wordt door Gray in zijn nieuwste boek *Straw dogs* nadrukkelijk ook het liberale vooruitgangsoptimisme ontmanteld. Vooruitgang is volgens Gray wel in de techniek en wetenschappen mogelijk: je bouwt immers voort op eerdere ideeën en op verworven kennis. Maar maatschappelijke en ethische vooruitgang is cyclisch en bestaat dus in strikte zin niet. Periodes van vrede en vooruitgang worden afgewisseld met periodes van sterke achteruitgang en oorlog. De negentiende eeuw was bijvoorbeeld zo'n periode van vrede en vooruitgang, waarin de grote Engelse liberale denker Lord Acton nog kon zeggen dat het pleit in het Westen wel zo'n beetje in het voordeel van vrijheid was beslecht, immers: vrijheid was 'extending its invincible arms so slowly and yet so surely over the civilized world'.² Wie weet dat de Westerse wereld daarna

fascisme en stalinisme heeft gezien realiseert zich dat Gray alleszins een punt heeft, tenminste voor zover hij bedoeld dat maatschappelijke vooruitgang veel minder ononderbroken is dan Acton ooit kon vermoeden.

Gray bedoelt echter niet alleen dat. De titel *Straw dogs* verwijst naar een oud Chinees ritueel, waarin van stro gemaakte honden als offers voor de goden eerst eerbiedig werden behandeld om vervolgens te worden vertrapt en terzijde gegooid (p. 40). Mensen bevinden zich in zo'n benarde situatie omdat ze in de loop van de geschiedenis worden vertrapt en vernietigd, juist op het moment dat ze in de veronderstelling verkeren dat alles onder controle is. Gray's taoïstische wereldvisie hecht veel waarde aan het toeval en het lot en ziet pogingen de wereld te beheersen en te veranderen als vruchteloos en zelfs gevaarlijk. In die zin is hij een anti-utopist: de maakbaarheidsgedachte maakt de mens overmoedig en geeft de mens ten onrechte het idee de wereld te beheersen. Door middel van technologie richt zij zichzelf bovendien ten gronde: vooruitgang wordt niet alleen onderbroken, maar is in feite onmogelijk.

Gray hanteert de klassieke object-subject omkering om aan te tonen dat de mens de technologie op een gegeven moment niet langer beheerst. Voorbeeld is dat voor massavernietiging niet langer veel geld of zeldzame grondstoffen nodig zijn: 'misschien kan worden voorkomen dat de meest onstabiele staten in de wereld nucleaire potentie verwerven. Maar hoe kunnen biologische wapens uit handen worden gehouden van krachten die door geen regering worden beheerst?' (p. 23). 'Op hetzelfde moment dat de wetenschap het mogelijk maakt dat armoede minder wordt en ziekte wordt verlicht, zal zij worden gebruikt om de tirannie te verfijnen en de kunst van het oorlog voeren te vervolmaken' (p. 118). Daarom gaan 'vooruitgang en massamoord [...] hand in hand (p. 95).³

De belabberde staat waarin de wereld klaarblijkelijk verkeert, is voor Gray echter geen aanleiding om tot actie over te gaan: 'Activiteit schenkt ons troost voor ons niet-bestaan. Niet de passieve dromer is degene die de werkelijkheid ontvlucht. Het zijn de praktische mannen en vrouwen, die zich tegen de zinloosheid beschermen door een leven van daad te kiezen' (p. 178). 'Bij vooruitgang past geen luieren', aldus Gray (p. 179), bij het ont-

kennen van vooruitgang kennelijk wel.

Wat een dergelijke filosofie in de politieke praktijk betekent is niet moeilijk in te zien. In lijn met het betoog in *Two faces of liberalism* stelt Gray in een interview met *de Volkskrant* dat de Amerikaanse neoconservatieven de denkfout maken dat in ieder land, ongeacht de lokale geschiedenis en cultuur een liberale democratie kan worden geplaatst.⁴ Het bevreemdt daarom niet dat Gray tegen de oorlog met het regime van Saddam Hussein was. Niet uit pacifisme, maar uit de overtuiging dat het regime geen bedreiging voor de vrede en veiligheid vormde en bovendien democratisch bestuur in het Midden Oosten onmogelijk is. Getuige het interview met *de Volkskrant* is hij de mening toegedaan dat men in het Midden Oosten twee opties heeft: seculiere dictatuur of 'democratisch' fundamentalisme. Een dergelijk defaitisme lijkt mij moeilijk te onderschrijven. Ten eerste omdat het regime in Irak wel degelijk een bedreiging vormde en ten tweede omdat geen enkel regime dat hierna in Irak aan de macht zal komen, het totalitaire karakter van dat van Saddam eenvoudig zal kunnen overtreffen, hoe broos de ontstane situatie (als altijd) ook moge zijn. Gray's tip aan de Amerikanen is in die zin terecht dat los van historie en cultuur een 'Westers' regime kneden inderdaad onmogelijk is, maar de eerder nog door Gray betoogde vergroting van de mogelijkheden een *worthwhile human life* te leven kan met het verdwijnen van dat regime toch alleen maar gediend zijn? Kennelijk is een dergelijk streven niet langer wat hem voor ogen staat. Er is bij Gray geen verschil meer tussen wat is en wat zou moeten zijn: 'ideeën over gerechtigheid zijn net zo tijdloos als de hoedenmode' (p. 100). Dat waag ik toch te betwijfelen.

Het waardenpluralisme zoals Gray dat in *Straw dogs* voorstelt is daarom een minder aantrekkelijk alternatief geworden dan dat van bijvoorbeeld Richard Rorty, die zijn postmoderne waardenpluralisme nadrukkelijk niet wil loskoppelen van het project van de Verlichting voor zover dat is gericht op het uitbannen van wreedheid en onvrijheid.⁵ Om met een pessimistische noot van Gray te eindigen: 'als mensen zich vastklampen aan de hoop op vooruitgang, is dat niet zozeer vanuit echt geloof als wel vanuit angst voor wat er kan komen als zij die hoop opge-

ven' (p. 27). Dat moge zo zijn, maar rechtvaardigt die angst eerder defaitisme dan actie?

J. Gray, *Strohonden, gedachten over mensen en andere dieren*, Ambo/Anthos, Amsterdam, 2003 [2002], 208 pagina's, € 19,90.

Drs. M. Andriessen is wetenschappelijk medewerker bij de Prof.mr B.M. Teldersstichting en eindredacteur van *Liberaal Reveil*.

- 1 J. Gray, *Two faces of liberalism*, New York, 2000, p. 111. De rechten die Gray noemt (bescherming tegen genocide, tegen slavernij en tegen marteling) vallen in de natuurrechtelijke categorie. Zie voor een verwant betoog: P.B. Cliteur, 'Waardoor worden de rechten van de mens het meest bedreigd: door utopisme of door cynisme?', in: K. Groenveld, *Proliferatie van mensenrechten*, geschrift 83 van de Teldersstichting, Den Haag, 1996, pp. 17-33, waar Cliteur het terechte standpunt inneemt dat utopisme ten aanzien van mensenrechten fnuikender is dan cynisme.
- 2 Geciteerd naar O. Chadwick, *Professor Lord Acton*, Grand Rapids MI, 1995, p. 23. Te downloaden op: <http://www.acton.org/publicat/books/pla/>
- 3 De mens kan derhalve wel zichzelf maar niet alle leven op aarde verwoesten. Dat laatste zou volgens Gray een misvatting zijn die wel door 'groene denkers' wordt gemaakt.
- 4 *De Volkskrant*, 26 april 2003.
- 5 Vrijheid en het voorkomen van wreedheid blijven - hoewel ze niet absoluut zijn - bij Rorty in het publieke domein overeind omdat ze nodig zijn om in het privé-domein waardenpluralisme na te kunnen streven. Zie R. Rorty, *Contingency. Irony and Solidarity*, Cambridge, 1989. Met name hoofdstuk vier, getiteld: *Private irony and liberal hope*. Voor Rorty's (positieve) visie op globalisering zie artikel 17 van zijn bundel *Philosophy and Social Hope*, Londen, 1999, p. 229-239, getiteld: *Globalization: the Politics of Identity and Social Hope (1996)*.

KORTOM

QUO VADIS, VVD?

Tenzij het stukje van Heleen Dupuis in het vorige nummer van *Liberaal Reveil* opzettelijk zo ongenueanceerd is neergezet, ben ik uitermate verbaasd over haar mening. Het is bepaald niet aan 'links' voorbehouden om zo ook uit de hoek te komen als wordt gesuggereerd. Het is ook vreemd dat een liberaal meent dat een liberale partij als de VVD zich in de rechtse hoek moet parkeren. Een VVD die dat doet is geen echte liberale partij meer. Immers, het liberalisme is noch rechts noch links. Het liberalisme gaat uit van de eigen vrijheid en verantwoordelijkheid van het individu, doch heeft ook oog voor de noden van het individu en staat open voor het nemen van maatregelen om dat individu de mogelijkheden te geven om die eigen vrijheid en verantwoordelijkheid te nemen. Is de VVD van nu dan nog wel een echte liberale partij, of is het een kiesvereniging voor conservatieve mensen?

VVD-ers hebben het een beetje aan zich zelf te danken. Door alleen nog maar *law and order* te benadrukken haal je toch over je zelf heen dat je het verwijt krijgt geen oog te hebben voor de achterliggende redenen van onaanvaardbaar gedrag? En je verbetert dat gedrag ook niet.

De VVD heeft de afgelopen jaren weinig meer gedaan dan te benadrukken dat iedereen voor zich zelf moet zorgen en dat de regering er alleen is voor de klassieke nachtwakersfunctie. Dat was koren op de molen van mensen die graag met rust willen worden gelaten en verder wel voor zich zelf kunnen zorgen. Het zorgde in tijden van welvaart voor verkiezingswinst. Het was echter geen oplossing voor mensen die behoefte hebben aan

een helpende hand. Die helpende hand was er niet van VVD-zijde; er was - en is - geen sociaal gezicht van de VVD.

Wat zie je nu bij de twee laatste verkiezingen. De kiezers geven aan geen vertrouwen te hebben in de volksvertegenwoordigers; die praten immers alleen maar tegen zichzelf en doen niets waar de man op de straat iets aan heeft. Ze kozen derhalve voor een nar die op duidelijke wijze dit aan de kaak stelde. Zo van, 'Die in Den Haag doen niks voor mij, en hij spreekt mijn taal en zegt wat voor mij te doen'.

Dat daar vervolgens niet van terecht kwam, was voor diezelfde kiezer weer aanleiding traditioneel te kiezen, voor zekerheid: terug naar CDA (gaat u maar rustig slapen, JP zorgt wel voor u), naar de PvdA (wij hebben oog voor u) en de VVD (wij zullen er voor zorgen dat u niet teveel betaalt en dat er goed met uw centjes wordt omgegaan en al die enge buitenlanders, weg ermee).

De VVD hoeft links helemaal niet aan de kaak te stellen. De VVD behoeft maar één ding te doen en dat is duidelijk te maken dat wij oog hebben voor de individuele noden en daar ook aan willen werken. Dat wij laten zien dat we er zijn voor *iedereen* en niet alleen voor diegenen die al dan niet met behulp van een goed gevulde portemonnee wel voor zich zelf kunnen zorgen. Laten wij maar eens laten zien wat ons sociaal gezicht vermag, dan komt die brede volkspartij vanzelf.

Drs. A.L.W. van Herk is oud lid van de partijraad van de VVD

OZB PAST PRIMA IN LIBERAAL GEDACHTENGOED

Het nieuwe kabinet schaft het huurdersgedeelte van de Onroerende Zaak Belasting (OZB) af. Binnen de liberale visie valt de keuze om de OZB te handhaven uitstekend te verdedigen: belastingconcurrentie en *mental accounting* leiden tot efficiënt lokaal beleid waar samenhang bestaat tussen beslissen, betalen en genieten.

De economie leert ons dat het welvaartsniveau maximaal is als er sprake is van een vrije markt. Dit betekent dat inwoners in alle vrijheid moeten kunnen afwegen welke voorzieningen zij willen voor welk bedrag. Deze functie ligt bij de lokale democratie. Lokale partijen bieden een voorzieningenpakket, waar mensen voor

kunnen kiezen. Tijdens de collegevorming wordt hierover onderhandeld. De democratische werking zorgt ervoor dat het voorzieningenpakket én de hoogte van de lokale belastingen gelijk zijn aan de gemiddelde wensen van de inwoners. De lokale democratie vervult als het ware de functie van de vrije marktwerking.

De VVD is voorstander van liberalisering van overheidstaken, waardoor nut en offer in een nauwere relatie tot elkaar komen te liggen. Het aan de lokale politiek overlaten van overheidstaken werkt efficiëntie in de hand. Uitvoering en controle zitten dicht bij elkaar, waardoor budgetoverschrijding in een vroeg stadium wordt gesignaleerd. Liberalisering en versterking van de lokale autonomie gaan hand in hand. Het afschaffen van de OZB voor woningen is synoniem aan het ontnemen van een effectief instrument. Een instrument waarmee lasten voor de burger en uitgaven door de lokale overheid in elkaars verlengde liggen.

Liberalisering gaat gepaard met belastingconcurrentie. Belastingconcurrentie geeft overheden prikkels de efficiëntie te verbeteren en de kiezersgunst te vergroten. OZB-concurrentie bevordert voor de burger transparant beleid, waarbij een keuze voor een gemeente met een gunstige prijs-kwaliteitverhouding kan worden gemaakt. Een veelgehoord argument tegen belastingconcurrentie is dat belastingen uiteindelijk te laag worden (race to the bottom), waarmee de voorziening van collectieve goederen gevaar loopt. Diversiteit en concurrentie geven echter wisselende resultaten waardoor overheden van elkaar kunnen leren. Het tegenargument houdt geen rekening met dergelijke leerprocessen om uiteindelijk betere producten tegen lagere kosten te leveren.¹

De VVD stelt in haar verkiezingsprogramma dat gemeenten via het Gemeentefonds worden gecompenseerd voor het verlies aan inkomsten door afschaffing van de OZB. De voorgestelde compensatie van de OZB in het gemeentefonds geeft aan dat de VVD ervan uitgaat dat geld geld is en de bron van het geld er niet toe doet. De *mental accounting* theorie² wijst anders uit. Volgens deze theorie laten overheden, bedrijven en gezinnen hun uitgaven mede afhangen van de bron van hun inkomsten. Vertalen we dit naar de compensatie van de OZB in het gemeentefonds, dan kunnen we concluderen dat gemeenten de algemene middelen makkelijker uitgeven dan 'de

euro's van hun inwoners'. De algemene middelen leggen een bodem in de uitgaven. Hier tekent zich het grootste nadeel van de compensatie af: het "competitieve", op de OZB gebaseerde beleid wordt vervangen door een centraal geleide geldstroom waar veel minder binding mee is. Binding met de bron van de inkomsten leidt tot scherpere en kritischer afwegingen van de uitgaven van het geld. Het begrotingsspel van toenemende overschrijdingen van budgetten wordt zo in de hand gewerkt. Juist de binding die gemeenten hebben met de bij hun inwoners geheven belasting maakt het OZB-instrument belangrijk.

De OZB heeft een imago-probleem. Door de directheid en zichtbaarheid waarmee de OZB-heffing eens per jaar via de deurmat de bewoner bereikt, roept deze heffing veel weerstand op. Deze weerstand wordt nog eens gevoed door de media die al snel klaar staan om met de Coelo-atlas (de jaarlijkse atlas van de lokale lasten van het Centrum voor Onderzoek van de Economie van Lagere Overheden) in de hand, de verschillen tussen gemeenten te benadrukken. Het gevolg hiervan is dat gemeenten met een laag OZB-tarief zich ontspannen achterover geleund in de handen kunnen wrijven. Gemeenten met een hoog tarief daarentegen worden in de verdediging gedrukt. Je kunt het ook omdraaien: 'Ja, we hebben een hoog OZB tarief. In het collegeprogramma hebben wij namelijk een aantal extra voorzieningen voor onze inwoners opgenomen die door de OZB bekostigd worden. In het burgerjaarverslag doen wij verslag over de voorzieningen en inwoners kunnen ons er op aanspreken en op afrekenen'.

In de economie zijn talrijke invloeden die de overheidsuitgaven omhoog stuwden. Belastingconcurrentie en *mental accounting* zijn twee van de spaarzame theorieën die juist een remmende werking op de overheidsuitgaven en daarmee op de hoogte van de belastingen hebben. Met deze theorieën heeft de VVD een instrument in handen om de handhaving van de OZB aan hun kiezers uit te leggen en de jaarlijkse stroom van ongenoegen de kop in te drukken. Elke gemeente is verschillend, in elke gemeente hebben inwoners eigen wensen, behoeften en verwachtingen. En door de lokale belastingen als de OZB, kunnen gemeentebesturen hierop inspelen. Maatwerk dus.

Ir. A. A. M. Stevens, Mw. E. Vis en T. Medemblik zijn student,

Dr. A.R. Leen is docent aan het Departement Fiscale en Economische vakken van de Universiteit Leiden.

woningen. Dr. M.A. Allers, prof. dr. C.A. de Kam, prof. dr. C.G.M. Sterks, prof. dr. L. van Leeuwen, prof. dr. J.A. Monsma. Coelo 2002, pag. 22.

- 1 Chris Edwards and Veronique de Rugy, 'International Tax Competition, a 21st Century Restraint on Government', *Policy Analysis*, 2002, no 431.
- 2 Voor- en nadelen van afschaffing van de OZB op

Zojuist is verschenen:
Geschrift 94 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting

De EMU effectief

Voorwaarden voor economische dynamiek en financiële degelijkheid

De publicatie van de werkgroep onder leiding van prof.dr.A. Szász (oud-directeur van De Nederlandsche Bank) gaat in op de maatregelen en hervormingen die nodig zijn om van de afspraken over het economisch beleid en de overheidsfinanciën geen knelpunten maar juist voorwaarden te maken voor een duurzame EMU.

Ten aanzien van de overheidsfinanciën hebben met name de drie grote landen (Duitsland, Frankrijk en Italië) zich de afgelopen jaren onvoldoende ingespannen. Nederland kan zich aan de gevolgen daarvan niet langer onttrekken en dient zich in ieder geval zelf aan de afspraken te houden. Daarmee staat zij sterker wanneer zij terecht andere landen wijst op hun verantwoordelijkheden. Niet nakomen van afspraken kan bovendien een gevaarlijk precedent scheppen waarop nieuw toetredende landen zich kunnen beroepen. De voorstellen zoals die door de Europese Commissie zijn gedaan ten aanzien van het groei- en stabiliteitspact kunnen hier als uitgangspunt dienen voor de noodzakelijke actie. De communautaire methode dient daarbij grondslag te blijven van de integratie.

Ten aanzien van economische coördinatie besteedt de publicatie onder meer aandacht aan de vergrijzingsproblematiek. Met een kleiner wordende beroepsbevolking en een pensioenstelsel gebaseerd op het omslagstelsel zal een aantal landen in ernstige moeilijkheden komen, en daarmee ook de EMU. De periodieke bespreking van de pensioenstelsels zal in de Raad een minder vrijblijvend karakter moeten krijgen en alle bestaande faciliteiten om vervroegd met pensioen te gaan dienen geleidelijk te worden afgeschaft. Tegenovergestelde stimulansen dienen juist te worden ingevoerd die het werken na het bereiken van de leeftijd van bijvoorbeeld zestig jaar niet alleen financieel maar ook qua werkomstandigheden flink aantrekkelijker maken.

Het geschrift kost € 7,50 en is te verkrijgen bij de Teldersstichting:

tel.: 070-3631948

fax: 070-3631951

e-mail: info@teldersstichting.nl

www.teldersstichting.nl

Zojuist is verschenen:

Respect en burgerzin

Waarden en normen in liberaal perspectief

De afgelopen jaren is er vanuit de samenleving een roep ontstaan om herleving van bepaalde fatsoensnormen en omgangsvormen. De VVD heeft bij deze roep willen aansluiten door aandacht te schenken aan de vraag wat vanuit liberaal perspectief van belang is in de discussie rond waarden en omgangsvormen. Het thema bleek onverwacht actueel, want na het instellen van de commissie Respect, die zich met dit onderwerp bezighield, ontstond onder het kabinet Balkenende-I een ware hype rondom 'normen en waarden'. De hype lijkt intussen wat bedaar, maar het thema is onverminderd actueel: hoe creëert en behoudt men een waardevolle samenleving en wat zijn de waarden die wij het vormen en behouden waard vinden?

In dit rapport van de commissie Respect wordt een duidelijk liberaal standpunt ingenomen dat moralisering niet schuwt. Ten minste daar waar het gaat om liberale basiswaarden (die met name betrekking hebben op het staatsbestel, de Grondwet en de humanitaire waarden in internationale verdragen) en daar waar het gaat om enerzijds de respectvolle omgang met de anonieme medemens en tolerantie ten opzichte van andersdenkenden en anderzijds het bewustzijn deel uit te maken van een samenleving waarvan men niet alleen kan nemen, maar waarvoor men zich ook moet inzetten: goed burgerschap of burgerzin.

Naast de bevindingen van de commissie Respect zijn in dit boekje onder meer de door de partijraad van de VVD aangenomen stellingen naar aanleiding van het rapport te vinden. Stellingen die de partijraad samen met het rapport aanbeveelt 'bij de partij en de verschillende VVD-fracties, als leidraad voor toekomstig handelen'.

Met het rapport hoopt de commissie een waardevolle bijdrage te leveren aan het politieke en maatschappelijke debat en hoopt zij handvatten te bieden voor resultaatgericht beleid.

Daarnaast hoopt zij mensen inzicht te geven in de waardenvolle ideologie die het liberalisme is en móet zijn.

De publicatie is te verkrijgen bij de Teldersstichting:

tel.: 070-3631948

fax: 070-3631951

e-mail: info@teldersstichting.nl

De publicatie is gratis te downloaden op www.teldersstichting.nl

